

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL QRUPU DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ QIPÇAQ ELEMENTLƏRİ

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Könül İbrahim qızı Səmədova**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dilinin dialektologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

Buludxan Əziz oğlu Xəlilov

filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Sənubər Ələvsət qızı Abdullayeva
filologiya elmləri doktoru, professor

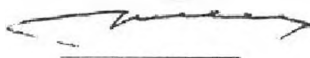
İkram Ziyad oğlu Qasımov
filologiya elmləri doktoru, professor

Astan Əhmədخان oğlu Bayramov
filologiya elmləri doktoru, professor

Adil Məhəmməd oğlu Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor

Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sevinc Yusif qızı Məmmədova

filologiya elmləri doktoru, professor

Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov

Elmi katibinin adı: _____

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dialekt və şivələrin öyrənilməsi məsələlərinə diqqət bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Dialektologiya nəzəri dilçiliyin bir şöbəsi olub, dilin dialekt və şivələrini öyrənir. Azərbaycan dialektologiyasının tədqiqat obyektı Azərbaycan dilinin şivələridir.

Azərbaycan dili dialekt və şivə faktlarının mənşəyinin, areallarının müəyyənləşdirilməsində qohum dillərin – türk dillərinin rolu danılmazdır. Dialekt materiallarının tarixi aspektdə araşdırılmasında bu dillər həmişə aparıcı rola malik olmuşdur. Qohum dillər dedikdə oğuz və qıpçaq tayfa dillərinin təsirini, xüsusilə, qeyd etmək lazımdır. Çünki Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasının, leksikasının və qrammatikasının özəyində məhz həmin dillər dayanır. Dilin tarixini, dildaxili və dilxarici təsirlərin rolunu öyrənmək təkcə bir dilin yox, həmçinin o dilə yaxın olan qohum dillərin də tarixini üzə çıxara biləcək qədər dəyərli və əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan Azərbaycanın şimal bölgəsi dialekt və şivələrinin tədqiqinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan dialektologiyasında qarışıq dialekt və şivə adlandırılan şimal ləhcəsinin şivə qrupları tayfa dil xüsusiyyətləri baxımdan da mütəxəlifdir. Belə ki, tədqiqat zamanı aydın olur ki, qarışıqlığa baxmayaraq, bu bölgədə həm oğuz, həm də qıpçaq dil faktları geniş yayılmışdır.

Lakin şimal ləhcəsi şivə qruplarında qıpçaq dil elementləri, demək olar ki, indiyə qədər tədqiq edilməmişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində qıpçaqlar ən az tədqiq olunmuş sahədir. A.Hüseynov bu bölgənin dialekt və şivələrini tədqiq etməyə və buradakı qıpçaq elementlərini araşdırmağa cəhd etsə də, ümumilikdə bu mövzu sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Dissetrasiya işinin aktuallığı da məhz bu bölgənin dialekt və şivələrindəki qıpçaq dil elementlərinin müəyyənləşdirilməsi, tədqiq edilməsindədir.

Azərbaycan dialektologiyasında N.İ.Aşmarin 1926-cı ildə nəşr etdiyi “Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи” əsəri ilə Azərbaycan dili şivələrinin monoqrafik istiqamətdə tədqiqinin əsasını qoymuşdur. Şəki dialektinin fonetikasına həsr edilmiş bu əsər eyni zamanda şimal ləhcəsi dialektlərinin şivə qruplarından bəhs edən ilk əsər ki-

mi də diqqəti cəlb edir. Sonradan tanınmış dialektoloq M.İslamov Şəki rayonunun rəngarəng danışıq xüsusiyyətlərinin geniş tədqiqinə həsr olunmuş “Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti” (1968) əsərini çap etdirir. Burada o, Şəki dialektinin fonetik, morfoloji, sintaktik və leksik xüsusiyyətlərini tədqiqata cəlb edir. M.İslamov müşahidə etdiyi maraqlı şivə faktorlarını bəzən türk dilləri və onların dialektləri ilə müqayisə etmişdir. S.Mollazadə “Azərbaycan dilinin Qax rayonu şivələri” adlı əsərində (1966) Qax rayonu şivələrini dilin bütün səviyyələri üzrə tədqiq etmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq bu bölgənin – şimal ləhcəsi şivə qruplarındakı qıpçaq elementləri monoqrafik formada tədqiq edilməmişdir. Məhz bu baxımdan mövzu olduqca aktual və tədqiqata ehtiyac duyulan bir mövzudur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektı Azərbaycanın şimal bölgəsinin – Şəki, Qax, Zaqatala, Balakən, qismən də Oğuz və Qəbələ rayon dialekt və şivələri və bu dialekt, şivələrdə qıpçaq dil faktorlarının əksidir. Dissertasiyada ayrı-ayrı dilçi, tarixçi və dialektoloqların qıpçaq tayfaları və qıpçaq türkcəsi, eləcə də şimal ləhcəsi şivə qrupları haqqında yazılmış dialektoloji əsərlər və burada irəli sürdükləri fikir və mülahizələr təhlil obyektinə çevrilmişdir.

Tədqiqatın predmetini Azərbaycan Respublikasının şimal bölgəsindən – Şəki, Qax, Zaqatala, Balakən, Oğuz, Qəbələ rayonlarından toplanmış dialektoloji materiallardan seçilib müəyyənləşdirilmiş qıpçaq elementli söz və ifadələr təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi şimal bölgəsinin şivə materiallarını toplamaq, onların leksik-semantik, fonetik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini, bu dialektlərdəki qıpçaq dil elementlərini tədqiq etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruri hesab edilmişdir:

- Qıpçaq tayfalarının şimal bölgəsinə gəlişi məsələsinə aydınlıq gətirmək;
- Qıpçaq yazılı mənbələrinə nəzər salmaq;
- Şimal ləhcəsini dilin bütün səviyyələri üzrə araşdırmaq;
- Şimal ləhcəsinin dil materiallarında qıpçaq dil elementlərini müəyyənləşdirmək;
- Oğuz və qıpçaq dil faktorlarının leksik paralelliyini üzə çıxarmaq və onların izahını vermək;
- Şimal ləhcəsinin fonetik sistemində qıpçaq elementlərini araşdırmaq;

- Şimal ləhcəsinin morfoloji sistemində qıpçaq elementlərini tədqiq etmək;
- Şimal ləhcəsinin sintaktik sistemində qıpçaq elementlərinin müəyyənləşdirmək;
- Şimal ləhcəsinin leksik sistemində qıpçaq elementlərini tədqiq etmək;
- Azərbaycan dilinin şimal ləhcəsində termin səciyyəsi daşıyan qıpçaq elementli sözləri müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycan dilinin şimal ləhcəsində termin səciyyəsi daşımayan qıpçaq elementli sözləri tədqiq etmək;
- Şimal ləhcəsi dialektlərinin şivə qruplarına aid dialektoloji materiallarda oğuz və qıpçaq dil elementlərinin müqayisəsini aparmaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatda müqayisəli, müqayisəli-tarixi və təsviri, yeri gəldikcə, funksional-üslubi təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Mövzunun araşdırılması zamanı tarixi qrammatika, tarixi dialektologiya, müasir dilçilik və üslubiyyatın elmi-nəzəri müddəalarına, dünya və rus linqvistikasının mühüm nəzəri konsepsiyalarına müraciət olunmuşdur. Tədqiqatın tələblərinə müvafiq olaraq şimal ləhcəsi şivə qruplarının dialekt faktları qıpçaq qrupu türk dilləri – qırğız, qazax, qaraqalpaq, noqay, altay, tatar türkcələri ilə qarşılaşdırılmışdır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat işində müdafiyyə çıxarılan müddəalar aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan dilinin şimal ləhcəsi şivə qrupları qıpçaq dil elementləri ilə zəngin leksik tərkibə malikdir.
2. Azərbaycan dilinin şimal ləhcəsi şivə qruplarında qıpçaq dil elementlərinin leksik, leksik-semantik, semantik-lüğəvi dialektizmlərdəki izləri vardır.
3. Azərbaycan dilinin şimal ləhcəsi dialektlərinin şivə qruplarının fonetik sistemi qıpçaq elementlərinin sistemli şəkildə varlığını təsdiqləyir.
4. Azərbaycan dilinin şimal ləhcəsi şivə qruplarının morfoloji və sintaktik quruluşunda qıpçaq elementləri özünü büruzə verir.
5. Dilin müxtəlif səviyyələrində qıpçaq dil xüsusiyyətlərinin özünü göstərdiyi təsdiq olunur.
6. Azərbaycan dilinin şimal ləhcəsinin şivə qruplarını şimal ləhcəsi termini ilə adlanması məsələsinə aydınlıq gətirilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində Azərbaycanın dilinin şimal ləhcəsinin qarışıq tipli şivə yox, məhz ləhcə olduğu fikri əsaslandırılır.

lır. Ərazi baxımından geniş olan bu bölgə, həm də dilinin zənginliyi və rəngarəngliyi cəhətdən də fərqlənir. Araşdırmalar çox sayda dialekt xüsusiyyətlərinin olmasına baxmayaraq, həm oğuz, həm də qıpçaq dil elementlərinin zənginliyini özündə birləşdirən bu bölgənin şimal ləhcəsi adlanmasına imkan verdiyini isbatlayır.

Tədqiqat işinin digər elmi yeniliyi şimal ləhcəsi şivə qruplarından toplanmış dialektoloji materiallarda qıpçaq dil xüsusiyyətlərinin izlərini müəyyənləşdirilib, bununla da qıpçaq tayfalarının bu bölgələrdə formalaşmasını dil faktları ilə sübut edilib. Qıpçaq dil elementlərinin türk dillərinin materialları əsasında müqayisəli şəkildə araşdırılması da tədqiqat işinin yeniliklərindəndir.

Tədqiqatın elmi yeniliklərindən digəri bölgənin qıpçaq dil elementlərinin dilçilik baxımından ilk dəfə monoqrafik formada işlənilməsindəndir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Bu tədqiqat işində şimal ləhcəsi şivə qrupları müasir elmi təfəkkür səviyyəsində təhlilə cəlb edilmişdir. Dissertasiya bu mövzuda yazılmış ilk tədqiqat işi kimi nəzəri-praktik əhəmiyyətlidir və ondan ali məktəblərin filologiya fakültələrində türkologiya, dialektologiya və ümumi və xüsusi kursların tədrisində yardımçı vəsait kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işinin təhlil istiqamətləri, nəzəri yanaşma və araşdırma formaları sonrakı dövrün tədqiqatları üçün elmi-nəzəri əhəmiyyət daşımaqdadır. Dissertasiya folklor araşdırmaçıları üçün mənbə rolunu oynaya bilər. Dilçilik, dialektologiya, türkologiya üçün dərslik, dərs vəsaitləri, habelə monoqrafik tədqiqatların yazılmasında dissertasiyanın müddəalarına əsaslanmaq olar.

Aprobasiyası və tətbiqi. Araşdırmanın nəticələri müxtəlif elmi konfrans materiallarında, Azərbaycan və xarici ölkələrin tematik məcmuə və jurnallarında çap olunmuş məqalələrdə, “Şimal-qərb qrupu dialekt sözlərinin lüğəti və arealları” adlı dərs vəsaiti (Bakı: 2013), “Şimal-Qərb qrupu dialektlərinin fonetikasi” (Bakı: 2018), “Ortak türkçədə Kıpçak kökenli kəlimələr, Azərbaycan dilində arealları” (Qlobe Edit. Martinus. 2019. ISBN: 978-613-9-4196-7), “Ortaq türk leksikasında qıpçaq mənşəli sözlər və Azərbaycan dilində arealları” (Türkiyə: 2019. IKSAD -ISBN-978-605-7695-39-0) adlı monoqrafiyalarda, 90 məqalə və tezisdə əks olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat işi AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dilinin dialek-

tologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 5 səhifə, I fəsil 90 səhifə, II fəsil 88 səhifə, III fəsil 42 səhifə, IV fəsil 53 səhifə, nəticə 3 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat 26 səhifə, ixtisarlar 2 səhifə. Ümumi həcmi 312 səhifə – 490, 739 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də araşdırılan problemin aktuallığı əsaslandırılır, elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, tədqiqatın qarşısında duran məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti, müdafiəyə təqdim olunan müddəaları, istifadə olunan dil materialı və tədqiqat metodu şərh olunur.

Dissertasiya işinin I fəslı **“Şimal ləhcəsi şivə qruplarının fonetik quruluşunda qıpçaq elementləri”** adlanır və altı paragrafdan ibarətdir.

I fəslin ilk paragrafında **“Şimal ləhcəsində qıpçaq və oğuz dil xüsusiyyətlərinin paralelliyi”**ndən bəhs olunur. Şimal ləhcəsinin şivə qruplarının türk dilləri və dialektləri ilə müqayisədə aydın olur ki, bir çox hallarda oğuz-qıpçaq tayfa dillərinə aid ünsürlər arasında heç bir sərhəd qoymaq mümkün deyildir. M.Kaşğari oğuz dilinin təsirini hər yerdə hiss etmiş, oğuz-qıpçaq dillərinin qarışıq olmasına əmin olmuşdur. Bu onunla izah olunur ki, M.Kaşğari çox vaxt “oğuzla” yanaşı “qıpçaq”, yaxud da əksinə, qıpçaqla yanaşı “oğuz” ifadəsini qeyd edir. Bəzən o, “oğuz”u göstərir və güman edir ki, sonra gələn qıpçaq öz-özünə anlaşılır. Belə orta q xüsusiyyətlərinə görə türkologiyada “oğuz-qıpçaq” dili, yaxud da əksinə, “qıpçaq-oğuz” dilləri işlədilir. Qıpçaq termini bir çox hallarda dil anlayışından çox, coğrafi anlayış ifadə etmişdir. Deməli, etnolinqvistik baxımdan *“qıpçaq dili”* yox, yuxarıda deyildiyi kimi, *“oğuz-qıpçaq”* ifadəsini işlətmək daha doğrudur¹.

Qıpçaq etnogenezinin elementlərinə şimal ləhcəsinin şivə qruplarında geniş şəkildə təsadüf edilir. Bu şivələrin fonetik sistemində qıpçaq dilinin xüsusiyyətlərinə xas olan əlamətlərə nəzər salaq:

1. Saitlərin burun variantlarının işlənməsi: *sözuā, qıziz.*

¹ Əzizov, E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası / E.Əzizov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 348 s.

2. Saitlərin qalınlaşması (*ə>a, ü>u, ö>o: dars, har,*).
3. Sözlün birinci hecasında açıq ə səsinin yarımqapalı e səsinə keçməsi: *bey, eyləş*.
4. “av” səs birləşməsinin qismən işlənməsi: *tavux*.
5. Saitlər ahənginin qalınlaşma istiqamətində pozulması: *gəlməx*.
6. Dilortası *k* samitinin yerində dilarxası *q* samitinin işlənməsi: *çuraq*.
7. Dilortası *g* samitinin yerinə dilarxası *q* samitinin işlənməsi: *göy>qoq*.
8. Alınma sözlərdən novlu *f* səsinin kipləşən *p* səsinə keçməsi: *pundux*.
9. Söz ortasında və birhecalı sözlərin axırında kipləşən *b* səsinin novlu *v* səsinə keçməsi: *civ*.

10. Söz sonunda kipləşən *b* səsinin novlu *f* səsinə keçməsi: *alıf*.

Şimal ləhcələrinə aid edilən bu xüsusiyyətlərdə oğuzların və qıpçaqların dil xüsusiyyətləri də özünü büruzə verir, oğuz, qıpçaq dilinin elementləri bu gün də paralel şəkildə işlənir. Bu cəhət oğuzlarda “d” samiti ilə başlayan sözlərin qıpçaqlarda “t” ilə işlədilməsi şəklində öz əksini tapır: *dört // tört, daş // taş, dağ // tağl*.

Ə.Dəmirçizadə yazırdı: “*Türk sistemli yeni Azərbaycan dilinin təşəkkülündə digər türk lisani ünsürlərindən qıpçaq və oğuz tayfalarının lisani ünsürləri nisbətən daha çox təşkiledici aşqar kimi iştirak etmişdir*”.²

Təsadüfi deyildir ki, B.Çobanzadə Azərbaycan dilini oğuz-qıpçaq dili adlandırmışdır. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan dilinin təşəkkülündə oğuz dil ünsürləri üstün olmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, M.Kaşğari X-XI əsrin qıpçaq türkcəsini eyni dövrün oğuz türkcəsi ilə müqayisə edərək onların oxşar cəhətlərini qeyd etmişdir. Bu dillərin sonrakı inkişafı kəskin dəyişmələrə səbəb ola bilməzdi. Qıpçaq türkcəsi öz əksini 1302-ci ilə aid edilən “Codex Cumanicus”da tapmışdır. M.Şirəliyev bu abidənin dilində bəzi sözlərin və qrammatik xüsusiyyətlərin dilimizin bir sıra dialektlərində olmasına diqqət yetirmişdir. Məs: “Codex Cumanicus”da *mana - ma:, sana - sa: -sa* ilə yanaşı, *mağa, sağa* variantları da işlənmişdir. Azərbaycan dilinin şimal ləhcəsinin şivə qruplarında da I və II şəxs təkin yönülük halda *ma:, sa: (sənə)* ilə yanaşı, *mağa, sağa* variantları bu gün də işləkdir.

² Dəmirçizadə, Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi / Ə. Dəmirçizadə. - Bakı: Maarif, I hissə. - 1979. - 268 s. - s. 40.

Ümumiyyətlə, qıpçaq türkcəsi Azərbaycan ədəbi dili ilə yanaşı, dialekt və şivələrimizin bütün qruplarına öz təsirini göstərmişdir.

Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında sağır “η” səsinin aradan çıxması və bunun əvəzində burun səslərinin əmələ gəlməsi: *balāaza, balāazi*.

Daha sonra “f” səsinin “p” ilə əvəzlənməsi; məs: *qıpıl, pıncıx və s.*

Ə.Dəmirçizadənin araşdırmalarına görə qıpçaq türkcəsi “Kitabi-Dədə-Qorqud” eposunun dilinə də öz təsirini göstərmişdir. O yazır: “Kitabi-Dədə-Qorqud”un dili əvvəlki “saf” oğuz, bu dil Azərbaycanda qarşılanan və qaynayıb-qarışan Oğuz və Qıpçaq tayfa dilləri əsasında təşəkkül tapmış ümumxalq Azərbaycan dilinin başlanğıc dövrünü əks etdirir və “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanları da bu dilin ilk abidələrindən biridir. Buradakı “*Oğuz dilində*” ifadəsi də məhz hələ tayfa adlarının mühafizə edilməsi ilə və bu dildə oğuz ünsürlərinin nisbətən üstünlüyü ilə izah edilməlidir. Lakin digər ünsürlər də, xüsusən də, başlanğıcda müvazi işlənmişdir³.

Burada belə bir müqayisə aparmaq olar: “Kitabi-Dədə-Qorqud”dan 19 söz kökünün d samiti ilə işlənməsi oğuzlardan öncə qıpçaqların olmasını, yaxud oğuzlarla bərabər qıpçaqların varlığını bildirir. Əslində tədqiqatlara əsaslananda belə qənaətə gəlirik ki, qıpçaqlar həmin ərazilərdə oğuzlardan daha erkən formalaşmağa başlamış, sonradan isə oğuzlarla qaynayıb-qarışmışlar. Lakin sonralar Roma kilsəsi Avropada türklərə aid olan hər şeyi planlı şəkildə məhv etməyi qərarlaşdırmış və bu planın bir hissəsi də oğuzlarla qıpçaq qarşılıqlı planlarını həyata keçirmək olmuşdur.

Əslində, etiraf etmək lazımdır ki, həmin qarşılıqlı bir neçə əsr əvvəl məhz Azərbaycanda başlamış, xristian qıpçaqlar islamlaşana qədər davam etmişdi. Buna elə ən yaxşı nümunə yuxarıda qeyd etdiyimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarıdır. Burada oğuzlarla qıpçaqlar arasındakı münafişə Avropa mənbələrində müşahidə edilməyən bir aydınlıqla əks olunmuşdur².

Araşdırmalar göstərir ki, ilk orta əsrlərin Bizans, gürcü mənbələrində bu və ya digər münasibətlə işlənmiş türk sözləri onların dilinə məhz qıpçaqların dilindən keçmişdir. Azərbaycan dilinin milli əsaslar üzərində yənidən formalaşdığı XVII-XVIII əsrlərə qədər onun lügət tərkibində qıpçaq sözləri ilə oğuz sözlərinin paralelliyi mövcud olmuşdur.

³ Dəmirçizadə, Ə.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili / Ə. Dəmirçizadə. – Bakı: B.İ.Lenin adına APL-nin nəşriyyatı, – 1959. – 157 s. [5].

I fəslin ikinci paragrafında “**Şimal ləhcəsi necə adlanmalıdır? Dialekt, şivə, yoxsa ləhcə?**” adlanan hissəsində şimal ləhcəsinin şivə qruplarının adlanma problemi ortaya qoyulur və həlli yolları göstərilir. Burada dialekt və şivələrinin dialektoloqlar tərəfindən verilən bölgüləri sadalanır və yeni bölgü prinsipi də əlavə edilir

Azərbaycan dialektologiyasında hal-hazırda ən mübahisəli məsələlərdən biri də, dialektlərin dialekt, şivə, yoxsa ləhcə ilə adlandırılmasıdır. İlk öncə bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün dialektlərin dilçilər tərəfindən verilən təsnifatlarına nəzər salıb, müqayisəli təhlilini apararaq, şimal ləhcəsinin şivə qruplarının adlanmasına yeni baxışla nəzər salırıq.

Bildiyimiz kimi, dialektoloqlardan istər M.Şirəliyev, istərsə də E.Əzizov dialektlərin bölgüsündə üç qrupu Qərb, Şərq, Cənub qrupu dialekt və şivələri - deyə adlandırarkən, şimal ləhcəsinin şivə qruplarını isə yalnız Şəki dialektləri və qarışıq tipli Qax-Zaqatala şivələri olaraq adlandırmışdılar. Əslində isə şimal ləhcəsinin şivə qruplarının tam olaraq hansı adla adlanması məsələsinə yenidən nəzər salmışıq və əsaslandırmışıq ki, şimal ləhcəsinin şivə qrupları məhz aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətlərinə görə məhdud dairədə şivə yox, məhz ümumi olaraq şimal ləhcəsi adlansa, daha yaxşı olardı. Belə ki, bunun üçün ilk öncə dialektoloqların verdiyi bölgülərə nəzər salıb, biz şimal ləhcəsinin şivə qruplarında qıpçaq elementlərinin zənginliyini nəzərə alaraq Azərbaycan dili dialektləri dörd ləhcəyə bölmüşük:

1. *Şimal ləhcəsinin şivə qrupları*: Oğuz-Qəbələ, Şəki dialekt və şivələri, Qax-Zaqatala-Balakən şivəsi.

2. *Qərb qrupu ləhcələri*: Qazax-Borçalı, Gəncə, ayırım, Gədəbəy-Daşkəsən, Qarabağ, Qərbi Azərbaycan.

3. *Şərq qrupu ləhcələri*: Bakı-Şamaxı, Muğan, Quba-Xaçmaz, Dərbənd.

4. *Cənub qrupu ləhcələri*: Lənkəran, Cənubi Azərbaycan (bu da öz daxilində üç şivəyə ayrılır: Təbriz, Ərdəbil, Zəncan şivələri), Naxçıvan, İrəvan.

Şimal ləhcəsinin şivə qrupları və onların xüsusiyyətlərini qeyd edərək şivə qruplarının hər birinin oxşar və fərqli, həm də özəl dialekt xüsusiyyətlərinin olduğunu da şahidi olduq. Bu özəllikləri yuxarıda sadaladıq, indi isə Şimal ləhcəsinin şivə qruplarından Oğuz-Qəbələ rayon şivələrinin dialekt xüsusiyyətlərini qeyd etmək istərdik. Çünki Oğuz-Qəbələ

nədənsə həmişə tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Bu baxımdan Oğuz-Qəbələ rayon şivələrinin özəl xüsusiyyətlərinə diqqət yetirsək, aşağıdakı maraqlı faktları görürük. Məs: Oğuz rayonun Xaçmaz, Xaçmaz Qışlaq və Abdallı kəndlərində gələcək zaman forması yerinə “-ıtdı, -itdi (-cıtdı, -cıtıdi)” işlənir. Məsələn: *gəlcıtdı, bəxcıtdı, görçütdü və s.* Bucax və Muxas kəndlərində isə yenə gələcək zaman tam fərqli formada - *geleyşdi, baxee: “ışdı”* formasında, Daşalı kəndi isə Şəki rayonuna yaxın məsafədə yerləşdiyindən burada sait səslərin qalınlaşma hadisəsi daha çoxdur. Məsələn: - *Hayndı götürusaan?* - *Aa havına baxısanmı?* və s. Xal-xal, Xalxal qışlaq, Kərimli kəndləri qarışıq camaatdan, yəni həm ləzgi, həm də digər xalqın nümayəndələrindən ibarətdir. Bundan başqa rayonun 31 kəndindən 12-si ləzgi kəndləridir. Bunlar da sırf Dağıstanla sərhəd olduğu üçün bu kəndlərdən Filfillu, Qarabulaq, Astraxanovka, Söyüdlü, Top, Ərmənət Yaqublu, Yenikənd kimi ləzgi kəndlərinin də öztünəməxsus spesifik danışığı vardır.

Tədqiqat zamanı Qəbələ rayon kəndlərinin də öztünəməxsus şivə xüsusiyyətlərinə rast gəldik. Belə ki, rayonun Yemişanlı kənd şivəsində baş verən *e > ə* əvəzlənməsi (vərmişəm, vərirəm və s. kimi) Şimal ləhcəsinin şivə qruplarından Zaqatala, Qax, ən çox da Balakən rayonlarının kəndlərində eyni dərəcədə işlədilir. Nic qəsəbəsində “*getcək gəlcək; -acaq, -əcak*” şəkilçisində gələcək zamanından anlautda “*-a-sız, -caq, -cək*” formasının işlədilməsi, Vəndam, Nic və Qəbələ rayonlarının özündə sait səs uzanmaları yenə incə saitlərin qalınlaşma prosesinə doğru “*gedişi*” - *Gallı:saan?*, - *Gidisaa:nmi.?* kimi ifadələrin işlənməsi yenə Zaqatala-Qax, Balakən şivələrində də eyniyyət təşkil edir. Qəbələ rayon şivələrinin özəlliklərindən biri də istər gələcək zaman -acaq şəkilçisi, istərsə də keçmiş zaman “*-miş*” şəkilçisi yerinə “*-dı*” nəqli zaman şəkilçisinin işlədilməsidir. Məs: - *Getdisen:* - *Gəldisən?* Həmçinin Qəbələ rayonunun Tikanlı və Mıxlıqovaq qəsəbələrin danışıq dilində Şəki rayonuna yaxın olması ilə əlaqədar “*o*”-laşma prosesinin güclü təsiri öz əksini tapır: *gəlsə:z, gəsə:z və s.* Zağran qəsəbəsində isə *gəlrux, gerux, verux, gerux* fərqli tələffüz formalarına rast gəlinir.

Azərbaycan dialektoloqları Şimali Azərbaycan dialektlərində qədim qırpçaq xüsusiyyətlərinin kifayət qədər aydın şəkildə əks olunduğunu göstərir. Həmin fərqlər həm fonetik, həm morfoloji sahədə özünü göstərir. Bu fərqlər haqqında həm işin əvvəlində, həm dissertasiyanın fəsilələrində ətraflı məlumatlar verilir. Amma Şimal ləhcəsinin həm daxili şivələrinin

spesifikliyini göstərən və onların digər qruplarla müqayisəli formalarını verməklə burada şimal ləhcəsinin şivə qruplarının ləhcə xüsusiyyətlərini isbatlamağa çalışmışıq. Şimal bölgəsinin dialekt fərqlərinə aşağıdakı halları göstərmək olar:

I.Fonetik fərqlənmə. Məs, anlatıda v səsinin işlədilməsi. Məlum olduğu kimi I minilliyin sonlarına qədər oğuz yazılı abidələrində söz sonunda v səsinə təsadüf edilmir. Məs: şimal ləhcəsinin şivə qruplarından Qax-Zaqatala şivələrində söz sonunda $n > v$ (*özüv, adıv*) əvəzlənməsi məhz qıpçaq dil elementini fərqləndirən cəhətlərdən biridir. Daha çox da mənsubiyyət bildirən sözlərin sonunda baş verir.

$b > v$ əvəzlənməsi. Bu sırf qıpçaq mənşəli olub, şimal ləhcəsinin şivə qruplarının, demək olar ki, hamısında, sözün ortasında və sonunda işlənir. Məs: həvlə, civ və s.

$b > p, f, v$ dəyişməsi. $b > v$ əvəzlənməsi səciyyəvilik təşkil edir. Söz əvvəlində və sonunda cingilti samitlərin qarışması.

$d > t$. daraq – tarax anlatıda t/d əvəzlənməsi qıpçaq ünsürlərinin güclü olduğu şərq qrupu şivələrindən Bakı dialektində də ot - od, at - ad,

Ə.Dəmirçizadə həmçinin $/p/b/v$ əvəzlənməsini, söz ortasında y/n əvəzlənməsini, dz /y əvəzlənmələri, z/s əvəzlənmələri, eləcə də isimlərdə $ğ$ səsinin düşməsi, söz ortasında y/n əvəzlənməsi, p/b əvəzlənməsi və s. kimi əvəzlənmələrin məhz qıpçaq ünsürlü olduğunu qeyd etmişdir.

$B > f$ - məs; kəvaf, boşqaf.

Şimal ləhcəsinə aid olan fonetik hadisələrə daha çox burun saitlərinin, ədəbi dildə işlənməyən samit səslərin: k', x', η, ts (u), z, dz işlənməsi kimi faktlar; Şimal ləhcəsinin Oğuz-Qəbələ şivəsi də daxil olmaqla bütün şivələrdə *h-laşma* hadisəsinin güclü olması (*haa, hayndı*,); sağur n samitinin; təsirlik hal şəkilçisinin y -li işlənməsi; II şəxs təkdə təsirlik halda $-ğ$ mənsubiyyət şəkilçisi və s. daxildir. Burada oğuz-qıpçaq amilini də unutmaq olmaz. Şimal ləhcəsində həm $-m$, həm də $-b$: *bən - mən*; damaq ahənginin pozulması: *bardum - vardum*, qoşa dodaq w əvəzinə v səsinin işlədilməsi və s. yuxarıda sadaladığımız kimi qıpçaq -oğuz paralelliyi də birgə işlənir.

$r-l$ da özünü göstərir (məs; $r-l$ qurtar // qurtal).

Morfoloji xüsusiyyətlərə I şəxs və II şəxsə yönlük halın *mağa, sağa* formalarının, indiki zamanı bildirmək üçün *-adı, -ədi* şəkilçisinin işlədilməsi, həmçinin indiki zamanın analitik forması olan *baxa durur // baxa var* formalarının işlədilməsi.

Tədqiqatçı M.Məmmədli qıpçaq dilləri üçün spesifik olan q//ğ – y səs uyğunluğunun həmçinin şimal ləhcəsinin şivə qruplarının öz əksini tapdığını, -ya şəkilçisinin isə oğuz qrupu türk dillərini səciyyələndirən xüsusiyyətlər olduğunu qeyd edir.

Feilin əmr şəklinin II şəxs təkində -gil şəkilçisinin işlədilməsi daha çox Şəki şivəsində özünü göstərir, həmçinin Qəbələ və Qax-Zaqatala şivələrində də, qismən (Zaqatalanın Bazar kəndində Şəkidən köçüb-gəlib məskunlaşan camaatın dilində).

I fəslin üçüncü paragrafi “**Şimal ləhcəsinin ümumi fonetik xüsusiyyətləri**” adlanır. Burada şimal ləhcəsinin şivə qruplarının saitlər sistemi, onların qıpçaq dil elementləri ilə müqayisəsi, diftonqlar, saitlərdə səs keçidləri adlı daha üç başlıqda qruplaşdırılmışdır. Şimal ləhcəsinin şivə qruplarının daha qabarıq fonetik xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1. Saitlərin uzun, qısa variantlarının işlənməsi.

2. *η* (sağır *n*), dişarasız, qovuşuq *dz*, *ts*, dilortasıx' və s. samitlərə rast gəlmək mümkündür.

3. Sağır *η* səsinin tədriclə aradan çıxması və bunun əvəzinə burun səslərinin əmələ gəlməsi: *alaā // alaā, ahī, balaāzi*. Şəkinin Göyntük kənd şivəsində sagur *n* (- *η*) səsi hələ də müşahidə olunur.

4. Səs keçidlərində qalınlaşma, incələşmə, karlaşma, cingiltiriləşmə və s. hadisələrə, daha çox da qalınlaşma nəzərə çarpir.

5. Sözüün ilk hecasında *ə* səsinin *e* səsi ilə əvəzlənməsi: *teze, dedə, yeyma*,

6. Bir sıra şəkilçilərin sözüün ahənginə tabe olmaması: *beşlux, yiyax*

7. Çox vaxt alınma sözlərdə *f* səsinin *p* səsi ilə əvəzlənməsi: *pərə, pundux*. (Bu xüsusiyyət daha çox Zaqatala-Qax şivəsinə aiddir).

Məlumdur ki, XI-XIV əsrlərdə ümumtürk dilinin parçalanması baş vermiş, nəticədə isə üç dil qrupu və bir sıra aralıq dialektlər meydana çıxmışdır. Qıpçaq, oğuz və qarluq dillərinin formalaşmasından sonra isə bu dillərin özlərində də parçalanma baş vermişdir.

E.Əzizov Azərbaycan dilinin oğuz-qıpçaq əsaslı bir dil olduğunu, XI əsrdə oğuz və qıpçaqların dilinin eyniyyət təşkil etdiyini göstərmişdir. Bunun da əsas səbəbi XI-XIII əsrlərdə qıpçaqların Azərbaycanda oğuzlarla birgə yaşamasıdır – deyə qeyd etmişdir.

Qədim oğuz və qıpçaq dillərində müşahidə olunan səs fərqlərini ortaya çıxaran [ç > s> ts> ş> k; c>g, b>p, d>t, q>x, d>n, a>ə, ö>ü, q>n, i>u, v>n, q>ğ, y>g, u>ü, l>d, r>y, u>i, i>ü] səs keçidləri çağdaş türk dillərində olduğu kimi, eyni şəkildə şimal ləhcəsinin şivə qruplarının müxtəlif rayonlarında öz əksini tapır. Şimal ləhcəsinin qıpçaq dili ilə müqayisəsini aparsaq: Qazax dilində sözün əvvəlində (anlautda) “r, l” samitləri işlənir, kəmiyyət kateqoriyası “-lar // -ler, -dar // -der, -tar // -ter” şəkilçisi ilə işlənir. Qazax dilindəki xəbərlilik kateqoriyasının şəkilçisi özünəməxsusluğuna görə oğuz qrupu türk dillərindən fərqlənir⁴. Qrammatik kateqoriyalardan kəmiyyət, hal və mənsubiyyət kateqoriyaları vardır. Qırğız dilində “l, r” fonemləri az işlənir, adətən sözün əvvəlində “y” samiti “j”-ya keçir, ismin 6 halı var⁵. Altay dilində “i” saiti sözün əvvəlində işlənir. Həmçinin bu dildə kəmiyyət kateqoriyasının şəkilçisi çoxvariantlıdır. Noqay dilində 8 sait mövcuddur. Sözün əvvəlində “i” saiti işlənir, “g” samiti sözün əvvəlində işlənir. Bu dildə kəmiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri “-lar, -ler”-dir⁶.

Qıpçaq türk dialektləri qrupu həm tərkibindəki ləhcə sayı, həm də danışıldığı dil sahəsi baxımından türk ləhcə qrupları arasında ən geniş olanıdır. Tarixi Kuman-Qıpçaq türkcəsinin davamı halında olan ləhcələri əhatə edən bu qrupa “Qıpçaq” etnonimi ilə bərabər, coğrafi adlandırmanı da əhatə etdiyinə görə “Şimal-qərb türk ləhcələri qrupu” da deyilməkdədir.

Qıpçaq qrupuna daxil olan ləhcələr; Tatar türkcəsi, Başkurt türkcəsi, Qırğız türkcəsi, Kazan türkcəsi, Qaraqalpaq türkcəsi, Noqay türkcəsi, Karayım türkcəsi, Qaraçay-Balkar türkcəsi, Kumık türkcəsidir.

Azərbaycan dilinin başqa dialekt və şivələrində olduğu kimi, Şimal ləhcəsində də dilimizdə mövcud olan 9 saitin hamısının uzun tələffüz edilən variantı vardır. Türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin şimal ləhcəsində də saitlərin uzanması mənşə etibarını ilə iki qismə ayrılır: ilkin və sonrakı uzanma⁷.

⁴ Vaqifqızı, L. Şəki folklor örnəkləri / L. Vaqifqızı. – Bakı: “Elm və təhsil”, – II kitab. – 2014. – 408 s. – s.150.

⁵ Vəliyev, A.N. Azərbaycan dialektologiyası (Keçid şivələri morfologiyası və sintaksisi) / A.N.Vəliyev. – Bakı: ADU nəşri, – 1975. – 118 s.

⁶ Kazak Tilinin Dialektologiyalıq Sözdüğü / - Almatı: – 1969.

⁷ Şirəliyev, M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları / M.Şirəliyev. – Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2008. – 416 s.

Azərbaycan dili şivələrində sait səslərin uzanması məsələsindən ilk dəfə N.Aşmarin bəhs etmişdir. O, 1926-cı ildə nəşr etdirdiyi əsərində Nuxa şivələrində bəzi sözlərdə saitin uzun tələffüz olduğunu göstərmişdir. N.İ.Aşmarin uzun saitlərə aid verdiyi nümunələr arasında *sarii.*, *qarii.*, *barii.*, *arii.* kimi sözlər vardır. Oğuz rayonu şivələrində ikihecalı sözlərin ilk hecasında a saitinin uzanma xüsusiyyətini A.Hüseynov da qeyd etmişdir: “*a:ri, qa:ri, sa:ri, da:ri, ma:rix - moruq, ya:zı – çöl və s*”⁸.

Şimal ləhcəsində uzun saitlərin uzanmasını yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi iki formada - sonrakı uzanma və fonetik mövqeyindən asılı olan uzanma forması geniş yayılmışdır. Yerdə qalan hissə isə ikinciyə fonetik mövqeyindən asılı olan uzanmaya daxil olur, uyğun gəlir. Fonetik mövqeyindən asılı olan uzanma Şəki şivələrində birinci hecası açıq və yarımaçıq, ikinci hecası isə qapalı saitlərdən ibarət olan ikihecalı sözlərdə *ā*, *ē*, *ō*, *ō* saitlərinin uzun tələffüz olunması halı yayılmışdır. Uzanma xüsusiyyəti daha çox sonor samitlərdən (r, l) əvvəl müşahidə olunur: *qā:ri, sā:ri, ā:ri, dā:rin, sē:rin, gē:ri, qō:pux, mō:rux* və s. Lakin fonetik mövqeyindən asılı olan uzanma samitlərin sözdəki mövqeyi və yeri ilə əlaqədardır.

M.Reseninə görə saitlərin fonetik uzanması oğuz qrupu dillərilə bərabər Volqaboyu yaşayan qırpaq mənşəli xalqların şivələrində də vardır. Sadəcə oğuz mənşəli sözlərdə fonetik uzanma həm açıq, həm də qapalı hecada, qırpaq mənşəli sözlərdə yalnız açıq hecalarda və sonor samitlər olan l və r səslərindən sonra daha çox baş verir.

Bəzi türk dillərində: qırğız türkcəsində uzun saitlər fonetik xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, sait səslərin fonetik uzanması mənə fərqi yaradır: *er* “kişi -ər” və *e:r* “eyer-əgər”; *suq* “qısqanlıq, həsəd” və *su:q* “soyuq”; *toq* “tox” və *to:q* “toyuq”; *can* “yan-yön” və *ca:n* “yağış”; *en* “en // genişlik və *ē:n* “kimsəsiz, tənha”; *uq* - “dinləmək, eşitmək”, *ū:q* - “zəhərlənmək”; *sök* - “sökmək” və *sō:k* “sümk” və s.^{9,10,11}

⁸ Bayramov, İ.M. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi / İ.M. Bayramov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 252 s. – s.17-21.

⁹ Батманов, И.А. Современный киргизский язык: I. Фонетика / И.А.Батманов. – Фрунзе: – 1953. – s.32.

¹⁰ Удахин, К.К. Киргизского русского словарь / К.К.Удахин. – Москва: – 1956. – с 17.

¹¹ Mukambayev, C. Kirgiz Tilinin Dialektologiyası Sözdüğü / C.Mukambayev. –

Yuxarıda gördüyümüz kimi, ilkin uzanma şimal ləhcəsindən yalnız -o da müəyyən qisim sözlərdə -Qax və Şəki dialektlərində özünü göstərir. Ümumiyyətlə götürdükdə isə, ilkin uzmanmanı şimal ləhcəsinə o qədər də şamil etmək olmaz.

Azərbaycan dili türk dillərində olduğu kimi şimal ləhcəsində də sonrakı uzanma daha geniş yayılmışdır. Saitlərin sonrakı uzanması hadisəsi şivələrdə tarixən mövcud olmuş yazılı abidələrin faktları ilə də təsdiq olunur. Sonrakı uzanma müəyyən samitin düşməsi nəticəsində meydana gəlir. Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında da sözlərdən *b, ğ, d, z, k, y, n, l, r, h* səslərinin birinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Bundan əlavə bu yarımqrupda şimal ləhcəsində işlənən qısa saitlər, burun saitlərinin xüsusiyyətləri geniş tədqiq olunur. Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında işlənən qısa saitlər aşağıdakılardır:

ı - firillax, siğırçı// naxırçı.

ı - kicix, kişi, şitil, kəlim, biçin.

Sözün sonunda işlənən qısa *ı* səsi, məsələn, anıyə, nişiyə və s.

Qısa *ı* səsi ərəb mənşəli irəzyana, irasıl sözlərin əvvəlində işlədilmişdir.

U - bülax, pütax, qüful, çüvux;

Sözün ortasında qısa tələffüz olunanlara misal olaraq qoyu'a, boyu'nu, və s.

Ü - cüyür, yüyürmax, gümüş, süyux, küna.

Qısa *i* və *u* səslərinin sözün sonunda da təsadüf edilir. Sözün axırındakı qısalma isə vurğudan sonraya düşür. Sözün sonundakı heca vurğusu-
nu özündən əvvəlki hecaya ötürməklə qısalma hadisəsi yara-
dır.

Şimal ləhcəsinə daxil olan şivələrin ən səciyyəvi fonetik xüsusiyyətlərindən biri də burun saitlərinin geniş yayılmasıdır. Şimal ləhcələrində həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə burun saitlərinin bütün variantları vardır. Bu məsələni ilk olaraq Azərbaycan dilinin Şəki dialekti materialları əsasında işıqlandıran N.İ.Aşmarin olmuşdur. N.İ.Aşmarin Azərbaycan dilinin Nuxa dialektində *e, ö* saitlərindən başqa bütün saitlərin burun variantlarını aşkarlamış, mövqeyi və əmələ gəlməsinin səbəbini sözlərdən sagur *η* səsinin düşməsi ilə əlaqələndirmişdir.

Şimal ləhcəsində bütün saitlərin, o cümlədən, *ē* və *ö* saitlərinin də burunda tələffüz edilən variantı vardır. Saitlərdə burun xüsusiyyəti təkcə

sağır **η** səsinin deyil, həmçinin n səsinin düşməsi ilə də əmələ gəlir. Beləliklə, aydın olur ki, burun səslilərinin əmələ gəlməsi bilavasitə sağır n və sonor **η** səslərinin düşməsi ilə əlaqədardır. Düşən sağır n və sonor **η** səsləri özündən əvvəl və ya sonra gələn saitə burun xüsusiyyəti verir.

Burada həmçinin diftonqlarlardan da danışılır. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün diftonqlar xarakterik deyildir. M.Resenen türk dillərində yalnız sözün ilk hecasında ikinci komponenti -y (-i), birinci komponenti isə uzun və ya qısa sait ola bilən diftonqları ilkin sayır, qalan diftonqların səs birləşməsi yolu ilə yarandığını qeyd edir.

E.Əzizov da M.Resenin bu fikirlərinə əsaslanaraq, Azərbaycan dilində **ay, oy** diftonqlarının mövcudluğunu bildirir, lakin həmin diftonqların ikinci tərəfi sait deyil, samitdir. Halbuki diftonqun bir saitlə başlayıb başqa bir saitlə qurtarması, iki saitin birləşərək mütləq bir heca daxilində tələffüz olunması onun əsas əlamətləridir.

Diftonqlar şimal ləhcəsində az təsadüf edilir və yalnız (a^u, o^u, ö^u) kimi diftonqlara rast gəlinir.

au - Bu diftonqa əsasən Zaqatala-Qax şivələrində rast gəlik: *da^uğa, banqış* (Qax-İ.Su.).

ou - *t^ux*.

öü - *böyü - böü*.

oa, -*ova -oa*.

üə - *güər*.

öə - *böə* (Qax).

Qazax türkcəsində, ortaq türkcənin VC tərzindəki bəzi səs qruplarının tərkibindəki samit dodaq ahəngi alaraq /w/-yə, ya da /y/ kimi yarı saitlərə dəyişdiyi müşahidə edilir. Bu yolla ortaya çıxan /uw/, /üw/, /aw/, /ıy/, /iy/ tərzindəki səs qrupları (diftonqlar) Qazax və Sovet Türkoloji qrammatikalarında fonem kimi dəyərləndirilir¹².

Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında sait səs keçidlərinin bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Burada M.Şirəliyevin verdiyi bölgu sistemindəki prinsipi saxlayaraq onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmışıq:

¹² Кефиесбаев, С. О фонетической системе современного казанского языка: Исследования по казанскому языкознанию / С. Кефиесбаев. – Алма-Ата: – 1987. – с. 271.

1. Qalın saitlərin incə saitlərə keçməsi: a>ə, ı>i, u>ü;
2. İncə saitlərin qalın saitlərə keçməsi: i>ı, ə>a, ü>u;
3. Dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərə keçməsi: o>a, u>ı, u>i, ü>i;
4. Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərə keçməsi: ə>o, a>u, ı>u, i>ü, i>u;
5. Açıq saitlərin qapalı saitlərə keçməsi: a> e, a>i, ə> i, ə> e, ə>ü, o>u, o>ü, ö>ü;
6. Qapalı saitlərin açıq saitlərə keçməsi: e>ə, u>o, ü>ö;
7. Qapalı saitlərin qapalı saitlərə keçməsi: e>i, i>e.

I fəslin dördüncü paragrafı “Samitlər sistemi” haqqındadır. Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlədilən bütün samitlər müşahidə olunur. Lakin burada ədəbi dilimizdə olmayan samit səslər də özünü göstərir. Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında işlənən, lakin ədəbi dildə müşahidə edilməyən samit səslər bunlardır: **k', x', ŋ, ts (u), z, dz**. Bu samitlər demək olar ki, elə şimal ləhcəsinin şivə qruplarında dialekt fərqi yaradan başlıca samitlərdir.

k' - dilarxası partlayan kar səsdır. Bu səs əsas etibarilə alınma sözlərdə (rus dilindən) təsadüf olunur: *bulk'u, ak'tyor*. Məlum olduğu kimi, **k'** səsi Azərbaycan dilinə xas olmayan samit səsdır. Bu onu başqa türk dillərindən ayıran cəhətlərdən biri kimi göstərilir. Türk dillərinin çoxunda işlənməkdə olan **k'** səsinə Azərbaycan dilində **q** və ya **x** səsləri uyğun gəlir. Lakin buna baxmayaraq, bəzən dialekt və şivələrimizdə **k'** səsinə rast gəlik. Bu cəhətdən Zaqatala-Qax şivəsi seçilir. Bu şivələrdə **k'** səsi çox vaxt **k** səsi yerində özünü göstərir: *k'omak, k'or*.

A.Hüseynova görə, dilortası **k** səsinin mövqeyində dil arxası **k'** samitinin işlənməsini (depalatalaşma) dilarxası **q** samitinin mövqeyində işlənən **k'** samitindən fərqləndirmək lazımdır. Söz əvvəlində **q** səsinin yerinə **k'** samitinin işlənməsi tarixi uyğunluqdur. Zaqatala, Qax, Balakən və Dərbənd şivələrində dilortası **k** səsinin mövqeyində işlənən dilarxası **k'** səsinə isə tarixən Azərbaycan dilinin səs sistemi ilə özgə dillərin səs sistemlərinin qarşılıqlaşması nəticəsində meydana çıxan fonetik xüsusiyyət (depalatalaşma) hesab etmək daha doğrudur.

x' səsi çoxhəcali sözlərin axırında önsıra saitlərindən sonra özünü göstərir; məs: *çörəx', inəx'*.

Çoxhecalı sözlərin axırında olan *x'* səsi iki sait arasında *y* səsinə, samit qarşısında isə *h* səsinə keçir: *inax'* - *inəyə*, *inəyi*, *inax'də* və s. A.M.Şerbak *x'* samitinin türk dillərində işlənməsini təxminən X əsrə aid edir. Onun fikrinə görə, run yazılarında *x*-nin işlənməməsinin səbəbi qrafikanın xüsusiyyətləri ilə izah edilməlidir¹.

x haqqında ilk dəfə fikir söyləyən, onun məxrəcini müəyyən edən prof.N.İ.Aşmarin olmuşdur. Türk dillərinin yazılı abidələrində də sözün müxtəlif mövqelərində *k'*-nin novlaşması (*k' > x*) hadisəsi yayılmışdır¹³.

x samiti ilə əlaqədar M.Kaşğarının iki fikri ilə rastlaşırıq. Bir yerdə o yazır ki, “ərəblər *k-ni x-ya* çevirirlər: kandanı “xandak” işlədirlər. Başqa bir yerdə isə yazır ki, “oğuz və qıpçaqlar *k-ni x-ya* çevirirlər”. İkinci qeyddən aydın olur ki, söz əvvəlində *k - x* dəyişməsi, ilk növbədə, oğuz və qıpçaq tayfalarının dilində əmələ gəlmişdir.

η - dilarxası sonorlu cingilti səsidir, sağır “nun”və ya velyar *n* deyilir. *η* səsi dilin arxa tərəfinin arxa damağa yaxınlaşması ilə tələffüz edilir. Bu səs türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin qədim samitlərindən biridir. Bu samit türk dillərinin qədim yazılı abidələrində və Azərbaycan ədəbi dili nümunələrində söz ortasında və sonunda həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə işlənir. Dilçilərin əksəriyyəti *n* samiti ilə bərabər *-nq*, *-nğ*, *-ng* samitlərinin də paralel işləndiyini geyd etmişlər. Bildiyimiz kimi, *η* səsinin qədim şəkli qovuşuq *nq*, *nğ*, *ng* olmuşdur ki, bunu türk dillərinə aid qədim abidələrdə, klassiklərimizin dilində və dialektlərimizdə də görə bilərik. *nq*, *nğ*, *ng* (*manqa*, *manğa*, *songra*).

η səsi müasir dövrdə bəzi dialektlərimizdə daha qabarıq, bəzilərdə isə zəif şəkildə nəzərə çarpır.

Samitlərin dəyişməsi.

1. Söz əvvəlində samit səs keçidləri:

b > p. *Pütax*.

f > p. *pundux*, *pəsəli*

d > t. *turur*, *tükən*, *armıt*, *tünt*.

Müasir ədəbi dilimizdə *d* səsinin *t*-ya keçməsinə qazax və tatar dillərində daha geniş rast gəlmək olar. məs.: *dil // til*; *tatarca // düz // töz*, *dəmir // timer*, *damcı // tamcı* və s.

¹³ Щербак, А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков / А.М.Щербак. – М.: Наука, – 1970. – с.98.

Ümumiyyətlə, söz əvvəlində *t* səsinin işlənməsi sırf qıpçaq qrupu dillərinə xas olan bir xüsusiyyətdir. M.Erginin apardığı hesablamaya görə, bu gün Azərbaycan dilinin və müasir türk dilində *t*-li olan 19 söz kökü “Kitabi-Dədə Qorqudda” d-lıdır. Buna qarşı müasir Azərbaycan dilində və çağdaş türkcədə *d*-li olan 47 söz abidənin dilində *t*-lidir.

E.Əzizov qeyd edir ki, XV əsr yazılı abidələrində *d > t* uyğunluğu üstünlük təşkil edir. Türkoloji ədəbiyyatda söz əvvəlindəki karlaşma hadisəsi etnolinqivistik baxımdan gah “türk”, gah da qıpçaq adlanan tayfaların dilinə aid edilir. M.Kaşğari karlaşma hadisəsini (*d > t*, *tavey*, *öt* - *deşik*) türklərin, cingiltiləşməni (*t > d*, *devey*, *öd*) isə oğuzların dili üçün səciyyəvi hesab etmişdir. N.A.Baskakov türk dillərində söz əvvəlində cingiltili *d* səsinin işlənməsinin oğuz, *kar t* samitinin işlənməsini isə qıpçaq xüsusiyyəti sayır .

M.Şirəliyevə görə Azərbaycan dili şivələrində söz əvvəlindəki *d > t* hadisəsi qıpçaq xüsusiyyətlidir. Faktlar göstərir ki, türk dillərinin tarixində söz əvvəlində *kar t* samitinin işlənməsi üstün olmuşdur. M.Kaşğarinin lüğətində *d* səsi ilə başlayan 18 söz var, qalanları isə *t* səsi ilə başlanılır.

g > q. Göy – qok .

k > k'. köp, komur.

2. Söz ortasında samit səs keçidləri:

b > v: çovan, arava;

b > v: bava, qavah.

Şəki dialektlərində bəzi sözlərin sonunda da dəyişir: *cib* - *civ*.

f > p: külpət, qıpıl.

b > f: dəbtər, difcəx

k > h: - çəhmə, tehnə, mehtəf.

x' (k): ilə bitən sözlərə *-ma*, *-mə* inkar şəkilçisi, məsdər və *-lar*, *-lər* cəm çəkilçisi qoşulduqda **x** səsi **h** səsi ilə əvəzlənir məs: çörehlər, çiçəhlər.

y > q: yuqən // yuqan, doqul, yuqurmax.

3. Söz sonunda samit səs keçidləri:

b > p, p > f. b > v .

d > t. bulut -bulutda.

c > j: ağajda, bijdig.

q > x, ğ. x səsinə üstünlük verilir məs:çubux, palçix.

k > g, x', y. inəx', çörəx', küləx'.

n > m: badımcam, bu gün-büyüm.

p > q: *qamador* (Qax - İ.su), *qamidor* (Zaq.- Aş. T.).

y > h: *hüngül*.

b > m: *muna, buru // muru* .

I fəslin beşinci paragrafı “Assimilyasiya. Dissimilyasiya” adlanır. Assimilyasiya hadisəsi danışıq dilinə xas olduğu üçün dialekt və şivələri-mizdə çox yayılmışdır.

M.Şirəliyev təsir qüvvəsinə görə assimilyasiyanın dörd tipini müəy-yənləşdirilmişdir: 1) tam irəli assimilyasiya; 2) yarımçıq irəli assimilyasiya; 3) tam geri assimilyasiya; 4) yarımçıq geri assimilyasiya;

Assimilyasiyanın bu dörd tipindən şimal ləhcəsinin şivə qruplarında ən çox rast gəldiyimiz tam irəli və tam geri assimilyasiya növləridir.

1. **nd > nn.** *n* səsi özündən sonrakı *d* səsinə təsir edərək onu *n* səsinə çevirir. Məs: yerlik halda: *göndə-gönnə*, çıxışlıq halda: *mənnən, sənnən*,

2. **nl >nn.** *n* səsi özündən sonrakı *l* səsinə təsir edərək onu *n* səsinə çevirir: *nişanni, canni, vərsinnər* .

3. **ld >ll.** *l* səsi özündən sonrakı *d* səsinə təsir edərək onu *l* səsinə çevirir: *gurulla, firillax*.

4. **rl > rr.** *r* səsi özündən sonrakı *l* səsinə təsir edərək onu da *r* səsinə çevirir: *hərrən, korruş, varrı* .

5. **dl > dd.** *d* səsi özündən sonrakı *l* səsinə təsir edərək onu da *d* səsinə çevirir: *oddamax, addar*.

6. **mb >mm.** *m* səsi özündən sonra gələn *b* səsinə təsir edərək onu da *m* səsinə çevirir: *kümməz, şəmmə*.

Yarımçıq irəli assimilyasiya.

1. **zl > zd:** *qızdar* (Ş.), *bizdər* (Qax);

2. **tl > td:** *t* səsi özündən sonrakı *l* səsinə təsir edərək onu *d* səsinə çevirir: *atdar, sortdamax*.

3. **sl >sd:** *s* səsi özündən sonrakı *l* səsinə təsir edərək onu *d* səsinə çevirir: *səsdər, pisdig // pisdix'* . (*bütün şivələrdə*)

4. **şl > şd.** *ş* səsi özündən sonrakı *l* səsinə təsir edərək onu *d* səsinə çevirir: *qışdix, qışdax, qardaşdar*.

5. **pm > pb.** *p* səsi özündən sonrakı *m* səsinə təsir edərək onu *b* səsinə çevirir.

Tam geri assimilyasiya. Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında baş verən tam geri assimilyasiya hadisələrinə aşağıdakı birləşmələri göstərmək olar:

Nm-mm: qamməz, savaddanmax.

Ns-ss: hassı .

Zs-ss: - təmissə.

Ts-ss: yatsın-yassın, bassın, gessax,

Tç-çç: ç səsi özündən əvvəlki t səsinə təsir edərək onu ç səsinə çevirir: nöməççi .

Yarımçıq geri assimilyasiya.

1. *nb > mb: umbir, umbəş .*

2. *zc > çc: yülçcə, açca, (B., Şə.).*

3. *şc > çc: beçcə, içci, yaxıçca , yavaçca .*

4. *sc > çc: ruçca // ruçcax // uruçcax.*

5. *fd > td: alıtdı, gəlıtdi .*

6. *tk > kg: ökgün-ötgün.*

7. *kb > nb: təhbətəx' // tənbatək (hb.).*

Dissimilyasiya.

1. İrəli dissimilyasiya:

R>l. qəral, qurtal, murdal,

Dissimilyasiyanın bu növünə bir sıra türk dialektlərində də rast gəlmək mümkündür. Tatar dilinin mişar dialektində: *zorlak, zurrak, zorba* və s.

n > l: sözün sonundakı n səsi l səsinə çevrilir: *fantal*. Ümumiyyətlə, irəli dissimilyasiya sonor samitlərdə özünü göstəririr.

2. Geri dissimilyasiya: Geri dissimilyasiya hadisəsində eynicinsli səslərdən birincisi başqa səslə əvəz olunur.

1. *r > l: muldar), ülkər < hürkər, yarval.*

2. *r > n: mundar // mındar (Şə.).*

3. *ç > ş: çaşdim, qaşdı.* Dissimilyasiyanın bu növünə bir sıra türk dillərinin dialektlərində də rast gəlmək mümkündür. Qırğız dili dialektlərində: *örköştönüü < örköçtönüü* “beli bükülmüş”, *kaştı, üştəş < üç taş.*

4. *c > j: vijdan, güjdəri, sajdar.*

Yerdəyişmə. Yanaşı yerdəyişmə nisbətən daha geniş yayılmışdır. Yanaşı yerdəyişmənin aşağıdakı tipləri vardır:

1. *rg < gr: örgənir* (bütün şivələrdə);

2. *rğ < gr: dorğama , dovğa;*

3. *by < y: həbyə* (Qax // həvlə);

4. *ry < yr: qiryət-qiryəm . qeyrət;*

5. *rf < fr: sürfə // sürpə // surfa // sırfa < süfrə,*

Yanaşı olmayan yerdəyişmə:

1. **ğ-d > d-ğ:** *qardığıalı* < qarğıdalı;
2. **ğ-n > n-ğ:** *yornuğ* < yorgun;
3. **k-d > d-k ~ t-g:** *xətəngəz* < xəkəndəz;
4. **l-n > n-l:** // *nələt* < lənət;
5. **l-r > r-l:** *partal* < paltar, *şarval*.

Söz köklərində samitlərin qoşalaşması. Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan dilinin əsas xüsusiyyətlərindən və onu başqa oğuz tipli türk dillərindən ayıran cəhətlərdən biri də söz ortasında qoşa samitlərin işlənməsidir. Söz ortasında qoşa **q** səslı sözlər 75-ə qədərdir. Bundan əlavə, qoşa **d**, **ş** səslı sözlər də işlənir. Samitlərin qoşalaşması hadisəsinə başqa türk dillərində də rast gəlirik. Lakin bu hadisəni doğuran səbəblər hələlik türkologiyada izah edilməmişdir. Amma biz bunu qıpçaq dilinin əlamətləri ilə əlaqələndiririk. Dialekt və şivələrimizdə ədəbi dildən fərqli olaraq, bəzi samitlər söz ortasında qoşa tələffüz edilir. Bu hadisə bütün samitlərə aid deyildir. Qoşalaşma hadisəsi çox vaxt sonor səslərə, bəzi hallarda **v**, **q**, **d**, **z**, **j**, **y**, **t**, **ç**, **ş** səslərinə aiddir.

I fəslin altıncı paragrafı “Şimal ləhcəsində ahəng qanununun pozulduğu yerlər” adlanır. Burada şimal ləhcəsində ahəng qanununun pozulduğu 20-dən çox məqam sadalanır.

Saitlə bitən söz keçmişə aid xəbərlik kateqoriyası bildirdikdə: *burdeydim, ordeydim*, Məsdərlərdə; *almeg, yazmeg, tikmağ*.

Dissertasiya işinin ikinci fəslı “**Şimal ləhcəsi şivə qruplarının morfoloji quruluşunda qıpçaq elementləri**” adlanır. Bu fəsil də yeddi paragrafdan ibarətdir. II fəslin **birinci paragrafı isimlər haqqındadır**. Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında isim kateqoriyasında ədəbi dildə, eləcə də Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələri ilə eyniyyət təşkil edən cəhətlər olduğu kimi, bəzi fərqli xüsusiyyətlər də nəzərə çarpır. Bu xüsusiyyətlər həm leksik, həm də morfoloji cəhətdən özünü göstərir. Türk sistemli dillərdə isimlər hal, kəmiyyət, mənsubiyyət kateqoriyalarına malikdir. Leksik-semantik cəhətdən isimlər müəyyən hallarda ədəbi dildən fərqlənir. Bu fərqlər sadə, düzəltmə, mürəkkəb isimlərdə özünü göstərir.

Sadə isimlər: bəlgə, xıdıl, cadar, perzivan, çöl, eşik (Qax, Zaq.).

Düzəltmə isimlər: Ədəbi dildə isim düzəldən şəkilçilər bildiyimiz kimi lap çoxdur. Lakin biz aşağıda şimal ləhcəsinin şivə qruplarında fərqli-

lik yaradan isim düzəldən bir neçə şəkilçiyə toxunacağıq. Burada işlənən isim düzəldən şəkilçilərə diqqət yetirsək:

-luq⁴. Bu şəkilçi *-dix // -nix // -rix // -zix* variantları ilə özünü göstərir: *işixlix, qabırrıǵ, narrıx, darrıx, ucuzdux, dirriklıx, qıtdıx*.

Bu şəkilçi qazax, tatar və qırğız dillərində də eyni formada və bəzən tatar dilində *lk/lek*, qazax və qırğız dilində *tık / tik* şəkilçisi ilə bərabər qırğız dilində isə həm də *dık / dik* formaları da işlənir

-lax: *qışlax*;

-ma: *qaurma*. Bu şəkilçi eyni zamanda tatar, qazax, qırğız dillərində geniş işlənilir: *sözmə* - süzmə, *kaptırma* - çengel, *tuvma* - yeni doğmuş heyvan balası (tatar), *sıvırma* - çəkmə, *şapma* - silahın tətiiyi, *katurma* - incə yuxa, *tapşırma* - vəzifə (qazax), *baylama* - bağlama, *başkama* - idarə (qırğız);

-ax, -əx: *qısrax* (Zaq.), *süzəx¹* (Şə.);

-qu: *qurqu çuvuququ*;

-ucu: *otucu* (Şə.), **-x, -ğ, -g, -x¹**- şəkilçili sözlər: *ələx¹, döşəx // döşəh // döşəğ*,

-çı⁴ - *naxırçı, sıǵırçı*,

-ağ, -əğ - *uçuncağ*;

-mac² *doğramac, ütməc, addamac*.

Mütrəkkəb isimlər: *aşstüzən, başxarı, ayafqab*.

İsimlərin hallanması.

Adlıq hal. Adlıq hal türk dillərinin bütün tarixi inkişaf dövrlərində sabit olmuşdur.

Yiyəlik hal. *-in⁴* öz əksini tapır. Müasir Azərbaycan dilində yiyəlik halın formal göstəricisi olan *-in (-nin)* şəkilçisi uyğur yazılı abidələrində -sənədlərində *-inq / -inç / -unç / -ninç / -ninç / -nunç* variantlarında işlənmişdir.

Yiyəlik halın qədim formaları olan *-ık* və *-ig* şəkilçiləri də vardır. Türk dillərində n-ğ uyğunluğu qanunauyğun bir haldır: *mağa, sağa*.

B.Sadiqov qırpaq qrupu türk dillərində yiyəlik halda *-ig* şəkilçisinin işləndiyini qeyd edir. Qırpaq qrupu türk dillərində yiyəlik hal şəkilçilərinin dodaqlanan variantları işlənir. *-nin* şəkilçisinin *-dın, -tın* şəkilçiləri ilə işlənən variantları daha çoxdur.

Yönlük hal. Müasir türk dillərinin oğuz qrupunda bu halın şəkilçi əlamətləri eynidir. Digər türk dillərində özünü göstərən əsas fərqli yönlük hal-

da qədim *q* ünsürünün müşahidə olunmasıdır. Bu halın tarixən əsas əlaməti *a* olmuşdur. M.Məmmədli bu şəkilçi haqqında qeyd edir: “Ən qədim yazılardan *q / ğ – y* səs uyğunluğu qıpçaq tipli türk dilləri üçün xarakterikdir. *-ya* şəkilçisi isə oğuz qrupu türk dillərini səciyyəvi xüsusiyyətidir. Bunlar onun müstəqil şəkildə meydana çıxmasını şərtləndirən əsas səbəblərdəndir. Beləliklə, hər iki halda *y* bitişdirici samit kimi meydana çıxmış və müasir dövrdə də həmin mövqedə sabitləşmişdir”.

Azərbaycan dilində yönlük halın morfoloji əlaməti XIX əsrə qədər *-a*, *-ya* və bəzən də *-ğa*, *-ğə* şəklində olmuşdur. Qədim türk yazılı abidələrində *-ka / -kə*, *-qarı*, *-aru / -əri / -ra / -rə* çox az hallarda isə *-karu // keru -ə*, *-ya // -yə* variantında olan yönlük hal şəkilçisi qıpçaq sənədlərində *-qa / -ka*, *-a* variantında işlənmişdir.

Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında *-ğaru* şəkilçisinin dişqarı// tuşqarı formaları Zaqatala şivələrində bu gün də qalmaqdadır. Bundan başqa qıpçaq dillərindən tatar dilində *nuka // neke*, qazaxda *nuka / niki, duka / diki*, qırğızda *-nuka / -niki, -duka / -diki / -nuku / nükü, -dükü / -duku* qoşa şəkilçili formaları da vardır¹⁴.

Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında isə bu şəkilçi müxtəlif formada işlənir. Sonu saitlə bitənlər: *araviyə, kirpiyə, həyviyə, quziyə, güzgiyə*. Samitlə bitənlərə misal olaraq: *bala, daşə, dermana, qocə*.

Təsirlik hal. Qıpçaq dilli sənədlərdə təsirlik hal şəkilçisi bunlardır: *-ı / -i / -u / -nı / -ni / -nu*. Müasir türk dillərində təsirlik hal vasitəsiz tamamlıq halı olub, ancaq təsirli feillərlə bağlı olur. Təsirlik hal şəkilçisi istər oğuz, istərsə də qıpçaq qrupu türk dillərinə uyğun gəlir.

Azərbaycan dilində *-i⁴*, *-ni⁴*; türkmən dilində *-i⁴*, *-ni⁴*; qaqauz dilində *-i⁴*, *-yi⁴*; qazax dilində *-ni⁴*, *-di⁴*, qaraçay-balkar dilində *-ni⁴*; qırğız dilində *-ni⁴*, *-di⁴*, *-ti⁴*, qaraqalpaq dilində *-ni⁴*, *-di⁴*; uйğur dilində *-ni*, *-n*; qaraim dilində *-ni*, *-ni*, *-nu*, *-nyu*; atar dilində *-ni*, *-ne*, *-n*.

Bəzi tədqiqatçılar türk dilli abidələrin dillində (*-n*), *-ik*, *-iğ*, *-iğ*, *-ğ*, *-g* variantlarının da işləndiyini qeyd etmişlər. Məsələn, *Karluq bodunığ ölürtim*. - *Karluq xaqanı öldürdüm*. Bilgə xaqan abidəsində verilən nümunədə “*bodunğ*” sözünün tərkibində bunu aydın görürük. Təsirlik halın bu vari-

¹⁴ Öner, Mustafa. Bugünkü qıpçaq ttrkcəsi / M.Öner. – Ankara:Türk dil yayımları. 2-ci baskı, – 2013. – 269 s. – s. 116.

antına M.Kaşğarlının sözlüyündə də rast gəlmək mümkündür.

Yerlik hal. Türkoloqlar bu halı yer-zaman halı adlandırmışlar. Yerlik hal, demək olar ki, bütün türk dillərində eyni formada işlənir. Müəyyən fonertik fərqləri nəzərə alaraq yerlik halın türk dilləri üzrə şəkilçiləri aşağıdakı formalarla əks olunur: *-da²*; *-ta // -tə // -ta // -te, -de // -do // -də, -nda // -nde, -la // -le, -za // -zə*. Türk dillərinin oğuz qrupunda *da / də*, qıpçaq qrupunda isə eyni zamanda *-ta // -tə // -te* formalarına da rast gəlinir.

M.Şirəliyev yerlik halın assimilyasiya hadisəsi nəticəsində *z* səsi ilə bitən sözlərdə *-za // -zə*; *s* səsi ilə bitən sözlərdə isə *-sa, -sə* şəkilçiləri ilə ifadə olunan variantlarına da təsadüf edildiyini qeyd etmişdir. Şəkinin Zunud və İncə kənd şivələrində *-m, -n* səsləri ilə bitən sözlər yerlik halda *-na, -nə*; *-ı* səsi ilə bitən sözlər isə *-la, -lə* şəkilçiləri ilə ifadə olunur: *dermanna - dəyirmanda, çöllə - çöldə*.

Yerlik halın qıpçaq qrupu dillərində aşağıdakı formada özünü göstərir. Tatar dilində urun vaxt kileşe adlanan-yer zaman halı, qazax dilində *-jatis septuk -durma* halı, qırğız dilində *-catıŋ çöndömüstü - durma* halı adlanan bu hal hərəkətin olduğu yeri və zamanı bildirmə baxımından belə adlanmış və aşağıdakı variantlarda şəkilçilərlə işlədilir. Qazax dilində *-da, -de, -ta, -te*; *qırğız dilində -da, -de, -do, -də, -ta, -te; te*. Tatar dilində *-da, -də, -ta, -tə, -nda, -ndə*.

Çıxışlıq hal. Müasir türk dillərində çıxışlıq halın morfoloji əlaməti *-dan // -dən* şəkilçisidir. Bu şəkilçi müxtəlif türk dillərində də eyni formada yalnız müəyyən dillərdə cüzi fonetik fərqlərlə özünü biruzə verir.

Çıxışlıq halın morfoloji əlaməti qazax və qaraqalpaq dillərində *-dən // -dan // -tan*; *qırğız dilində // -dan // -den // -tan // -ten don, -dön, tön, tan, ten, ton, nan, nen, non, nön*; *başqırd dilində - nan // -nen // -tön, -zan // -zen, tatar dilində -nan, -nen*; *xakas dilində də -nan, -nen formalarında işlənir (məs. qazax - qoyannan, noqay - koyannan, xakas -xozannan və s. formalarda özünü göstərir. Qırğız dilində çıxışlıq hal şəkilçisinin 12 variantı var.*

Dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən, şimal ləhcəsinin şivə qruplarında yerlik halın çıxışlıq hal yerində işlənən formaları da vardır. Tədqiqatçı M.İslamov Şəki dialektlərindən Zunud və İncə kəndlərində ismin yerlik və çıxışlıq hallarının tamamilə yeni bir xüsusiyyətini də qeyd etmişdir ki, bu da sonu *-m* və *-n* samitləri ilə bitən isimlərin yerlik halda *-da, -də* əvəzinə *-na, -nə* şəkilçisi ilə, *l* ilə bitənlərdə isə yerlik halda *-a -lə*, çıxışlıq hal-

da isə *-lan -lən* şəkilçilərinin qəbul etməsi hallarını müxtəlif nümunələrlə izah etmişdir (*- Dermanna dənimiz var*).

M.Kaşğari çıxışlıq halla müqayisədə yerlik halı daha qədim hesab etmişdir. N.K.Dmitriyevin fikrinə görə, tarixən çıxışlıq hal olduqca gənc hallardandır. Bu məsələyə toxunan dialektoloq M.Məhərrəmli də bu prosesin qıpçaq qrupundan karaim dilindən başqa, xakas və şor dillərində birinci və ikinci şəxs təkdə çıxışlıq halda *-nan, -nən*, üçüncü şəxsin tək və cəmində çıxışlıq halda *-inan < innan formalarının* işləndiyini, yerlik halın isə dəyişməz qaldığını qeyd etmişdir. Dialektoloq həmçinin hallanma sisteminə oğuz dil xüsusiyyətlərinin üstünlük təşkil etdiyini, eyni zamanda qıpçaq dil xüsusiyyətlərinin müxtəlif variantlarının dialektlərdə qorunub saxlandığını yerlik və çıxışlıq halların həmçinin zəif şəkildə də olsa *-ta, -tə, -tan, -tən* formalarının qorunub saxlandığını yazmışdır.

Çıxışlıq halda İsmayılı şivəsində *zan / zən* formalarında rast gəlinir: qazzan, dizzən və s. misal göstərmək olar¹⁵.

Mənsubiyyət kateqoriyası. Türk dillərinin ümumi qrammatik kateqoriyalarından biri də mənsubiyyət kateqoriyasıdır, demək olar ki, hamısında mənsubiyyət şəkilçiləri eynidir. Sadəcə müəyyən fonetik fərqlər vardır. Mənsubluq anlayışı bildirmək üçün isimlərin qəbul etdiyi şəkilçilər dialekt və şivələrimizdə müxtəlif şəkildə müşahidə olunur. Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında bu kateqoriya dörd üsulla özünü göstərir: 1) morfoloji. 2) morfoloji-sintaktik. 3) sintaktik. 4) analitik-sintetik.

I şəxsdə *-im⁴, -imiz⁴*; II şəxsdə *-in⁴, -iniz⁴*; III şəxsdə *-i⁴*.

Qıpçaq qrupu türk dillərində isə dodaq ahəngi mühafizə olunmağı üçün mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçilərinin miqdarı oğuz qrupuna nisbətən iki dəfə azdır. Burada mənsubiyyət şəkilçisi ikivariantlıdır: I ş. *-im, bem, cəmdə -ibiz, -ebiz*; II ş. *-in, -en, cəmdə -qız, qez*; III ş. *-i, -e, cəmdə -i, -i*.

Qıpçaq dilində olan abidələrdə mənsubiyyət şəkilçilərinin morfoloji əlamətləri aşağıdakı kimi formalaşmışdır: *-e* saitinin *-i* ilə müşahidə ediləni məqamlar da var.

I ş tək *-im⁴, cəmdə -ibiz, -ibiz*;

II ş tək *-inq, cəmdə -iqar; -iqer*,

III ş *-i⁴ cəmdə -i, -i*.

¹⁵ Məmmədli, M. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları / M.Məmmədli. – Bakı: Elm, – 2003. – 264 s. – s. 33-35.

XVI əsr qıpçaq sənədlərinə aid olan mənbələrdə yalnız II şəxsin təki və cəmi (-*nq*, -*inq*, -*nqız*, -*inqız*) fonetik deformasiyaya məruz qalmışdır. Qalanlar isə eynilə müasir dildə olduğu kimi işlənməkdədir¹⁶.

II şəxsdə -*nq*, -*inq*, -*nqız*, -*inqız* formaları işlənir, məs: *yazınq, siz yazınqız, siz gəlinqız və s.* Qax şivələrində *n* səsinə *v* səsi (-*iviz*, -*ivız*, -*uvuz*, -*üvüz*).

Qax rayonu şivələrində mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci şəxs təkində -*iv*, -*iv*, -*uv* şəkilçiləri ilə yanaşı olaraq -*iğ*, -*imğ*, -*ingğ* şəkilçiləri də müşahidə olunur: *canıv, eviğ, evingğ, ucağuv*.

İkinci şəxs cəmdə -*ğiz*, -*ğiz* mənsubiyyət şəkilçisinə tatar, başqırd, qumuq və qaraçay-balkar dili dialektlərində də təsadüf edilir. M.Şirəliyev türk dili dialektlərində olan bu əlaməti “ğ” elementini qıpçaq dil xüsusiyyəti kimi qeyd edir.

Şəki dialektlərində söz ahənginə tabe olmayaraq birvariantlı -*uuz*, -*ooz*, -*iz*, -*uz*, -*uz*, -*uz*, -*ooz*, -*uuz* şəkilçiləri də müşahidə olunur. Mənsubiyyət şəkilçilərinin bir arxa sira saiti ilə ifadəsinə əsas səbəb η səsinin düşməsi və burun saitinin əmələ gəlməsidir. III şəxsdə Zaqatala-Qax şivəsində damaq və dodaq ahənginə əsasən dörd variantlı -*i*⁴, Şəki dialektində ancaq damaq ahənginə uyğun iki variantda -*i*, -*i* mənsubiyyət şəkilçiləri özünü göstərir.

Bütün dialekt və şivələrimizdə saitlə bitən isimlərdə mənsubiyyət kateqoriyası I şəxs təkdə -*m*, II şəxs təkdə əksər şivələrdə -*n*, qərb və qismən şimal ləhcəsinin şivə qruplarında η ilə, Qax rayonunun müəyyən şivələrində -*v* şəkilçisi isə ifadə olunur: *atav, nənəv*. Zaqatala-Qax şivələrində I şəxs cəmdə dördvariantlı -*mız*⁴ şəkilçisi işlədilir.

II şəxs cəmdə mənsubiyyət şəkilçisi şimal ləhcəsinin şivə qruplarında və daha Qax şivəsində -*viz*, -*viz*, -*vuz*, -*vüz*, -*iz*, -*iz*, -*uz*, -*üz* şəkilçiləri ilə ifadə olunur: *nənəviz, atavuz və s.*

Türk dillərində *ğ*-*v* uyğunluğu mövcud olmuşdur. Daha doğrusu, iki sait arasındakı qədim *ğ* / *k* samiti tədricən *v*-*ya* çevrilmişdir. Yuxarıda gördüyümüz kimi, hazırda -*v* samiti ilə tələffüz olunan bir çox sözlər vardır. Bunlardan ədəbi dildə *qaravul*, Qax şivəsində isə bütün hallarda müşahidə olunur: *öziiv, öziivün və s.* II şəxs cəmdə isə -*v*, -*viz*, -*viz*, -*vuz*, -*vüz*

¹⁶ Tanrıverdiyev, Ə., XVI əsr qıpçaq (Polovest) dilinin qrammatikası / Ə.Tanrıverdiyev. – Bakı: Nurlan, – 2009. – 119 s. – s. 9.

şəkilçisi özünü göstərir. Bəzən şivələrdə -v səsi düşür, bu şəkilçi -iz, -iz, -uz, -üz formasına düşür: *canınız*, *canı:z* və s. II şəxs cəm Şəki dialektlərində -az, -az, -ouz formasında ifadə olunur: *anaaz*, *gözouz*.

II şəxsdə n-v səs uyğunluğu Qax rayonunun Qırpaq kənd şivəsində, kərktliklərin dilində də eynidir. Bu arellığa səbəb məhz qırpaq tayfa dil əlamətlərinin yayılmasıdır. III şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri şimal ləhcəsinin şivə qruplarında -sı⁴ şəklində özünü göstərir: *galasudu*.

Şimal ləhcəsinin şivə qruplarının dilində işlədilən xəbərlik şəkilçiləri ədəbi dildə olduğu kimidir. Lakin bir çox fərqli xüsusiyyətləri də vardır: şimal ləhcəsindən Şəki dialektlərində isə yalnız I şəxs cəmdə -ix, -ux, -yix, -yux variantları işlədilir. I şəxs tək və II şəxs tək və cəmdə şəxs şəkilçiləri mənşə etibarilə şəxs əvəzliliklərindən, üçüncü şəxsdə işlənən -dir, -dir, -dur, -dür şəkilçiləri isə *durur* feilindən törəmişdir.

Birinci şəxs cəmdə işlənən -iğ, -ix, -ix', -uğ, -ux, -üx' şəkilçilərinin mənşəyi hələ aydınlaşdırılmamışdır. Çox güman ki, I şəxs cəm şəkilçisində işlənən x, k ünsürü vaxtilə cəmlik bildirən şəkilçilər olmuşdur. Cəmlik mənasında bu ünsürləri isimlərdə də görmək mümkündür; məs: *daş + lı + ğ*, *daş + lı + x*.

Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında da qırpaq dilinə xas olan xəbərlik kateqoriyasının izləri öz əksinin tapmışdır. Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında şəxs şəkilçiləri I şəxs cəmdə sözün ahənginə tabe olmayaraq -ix, -ik, -uğ, -ux, -ux, -yux. Məs: *bağmanix*//*bağmanux*, *doxdurux*, *covanux*. II şəxs tək, cəmdə *san-sən -iz//üz//üz//iz, -süz* şəklində özünü göstərir (*qarolsuz*, *məalimsuz* -cəmində -*əcizsiniz*, *sığırçısınız*).

III şəxsdə işlənən -dir⁴ xəbər şəkilçisi əksər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, şimal ləhcəsinin şivə qruplarından son r səsini itirməklə dördvariantlı -di⁴ və ikivariantlı -di, -di şəklində özünü göstərir: *galıdı*, *geditdi*.

Xəbərlik kateqoriyasının inkarını ifadə etmək üçün “*döyül*, *döyü*, *döqil*, *döyü*” sözdündən istifadə olunur: - *İşliyən adam döqiləm*; *Şərri döyüliix*; - *Yaxşı döyü*.

Əslində, I şəxs təkə sonu *am-əm*, cəmi *ik-ik* / *uğ / üq* / *saitlə* bitənlərdə -yığ, -yüğ, -yük, II şəxs təkə -*san*, -*sən*, cəmində -*suz*, -*süz* şəkilçiləri, III şəxs tək və cəmində isə -*dir*, -*dir*, -*dur*, -*dür* şəkilçiləri işlənir ki, çox zaman da bu şəkilçinin sonundakı - r səsi düşür. Bu şəkilçilər ortaq türkcədə və həmçinin qırpaq qrupu türk dillərində də eyni formada müxtəlif

fonetik fərqlərlə işlədilir. I şəxsin təki və cəm şəkilçiləri qıpçaq dil elementlərinin geniş yayıldığı Şərqi qrupu dialektlərində sözlərin sonunda *ğ*, *g* səslərinə, şimal ləhcəsinin şivə qruplarında isə *x*, *x'* səslərinə üstünlük verilməklə işlədilir.

Dialektoloq M.Məhərrəmli bu şəkilçilərin tarixi köklərinə nəzər salaraq *-am*, *-əm mən // bən* əvəzliyindən əmələ gəldiyini qeyd edir.

I şəxsin cəminin Azərbaycan dili şivələrində açıq və qapalı saitlərin iştirakına görə *q > x*, *ğ, k > g*, *x'* qarışıq izoqloslarından istifadə olunur.

Qıpçaq qrupu türk dillərindən tatar dilində *-k* şəkilçisindən istifadə olunur. II şəxs tək və cəm şəkilçilərinin səslənmə formalarına diqqət yetirsək görürük ki, II şəxsin təki olan *-san*, *-sən* şəkilçisinin Qax, Zaqatala, Balakən rayon şivələrində tələffüz zamanı həm incə saitle bitən sözlərin sonuncu saiti qalın tələffüz olunur, həm də son *n* səsi düşür: *məlimsa, fəhləs*. Şəki şivələrində isə səs düşməmiş olmur, lakin qalınlaşma baş verir. II ş. cəm şəkilçisi isə müxtəlif formada özünü göstərir. Burada Oğuz-Qəbələ şivələrində incələşmə daha çox, Şəki şivələrində isə qalın saitin işlənməsi daha çox üstünlük təşkil edir: *gəlisuz, aparısən* və s. Zaqatala-Qax şivələrində isə bu şəkilçinin *-sıqız* forması daha geniş yayılmışdır: *məllim-sıqız*.

Tədqiqat işinin II fəslinin II paragrafında sifətdən bəhs olunur. Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında sifətin müxtəlif maraqlı xüsusiyyətlərinə rast gəlmək olar. Bölgənin mənşə etibarilə qarışıq olduğunu nəzərə alsaq, görürük ki, elə sifətlər var ki, sırf həmin bölgədə işlədilir. Burada sifət özünün quruluşca növünə və dərəcə əlamətlərinə görə ədəbi dildən fərqlənir. Elə sözlər var ki, onlara ədəbi dildə rast gəlinmir: *qıtmır/qıtmir* (Zaq.) // *miqqı* (Şəki) // *qırçı - xəsis*; (Qəb. - Nic.) *mimix – midix - cox* ləng iş görəni biri, *ağızemmez - yazıq, aciz, şəhbüdüüm* -yüngülxasiyyətli, çəlimsiz: *xımix - yastı, basıq burun, mayıf - şikəst, taytax; maytarax – axsaq*.

Sifətin quruluşu, dərəcə kateqoriyası haqqında şimal ləhcəsində işlənmə məqamları və onların qıpçaq dil ünsürləri ilə müqayisəsi aparılır.

Tədqiqat işinin II fəslin III paragrafında saylardan bəhs edilir. Bu nitq hissəsində daha çox fonetik fərqlər özünü göstərir. Xüsusən, miqdar sayları bəzi kəndlərdə ancaq deyilişinə görə ədəbi dildəkindən seçilir: *sek-kiz, seysan, un, umbəş*.

Saylar ayrı-ayrı türk dillərində müxtəlif adlarla adlandırılmışdır. Qaqauz dilində *sayılık*, qazax dilində *san esim*, qaraçay-balkar dilində *sanay*,

qumuq dilində *sanav*, *syez*, tatar, uyğur və tuva dilində *san*, qırğız dilində *san atooç* adlandırılmışdır.

Tədqiqat işinin II fəslinin IV paragrafında əvəzlilərdən bəhs edilir. Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında şəxs əvəzlilərinin tələffüzü ədəbi dildə olduğu kimidir. I ş. *mən*, *biz*; II ş. *sən*, *siz* əvəzliləri ilə işlədilir. Lakin III şəxsdə müəyyən qədər fərq var. Zaqatala-Qax şivəsi III şəxs təkdə *ho // hu* şəklində ifadə olunur. III şəxs cəm, ədəbi dildən fərqli olaraq, cəmdə *honnar, holar, olar* kimi işlədilir. – *Ho uşaxlar müllkeneden qayit-dilər* (Zaq. - Qım.);

Şəxs əvəzlilərinin hallanmasında da bir sıra maraqlı cəhətlər özünü göstərir. Zaqatala-Qax bölgəsində I şəxs tək və cəm, II şəxs təkdə yiyəlik halda ədəbi dildən və başqa dialekt və şivələrdən fərqli olaraq *m* səsi əvəzinə ya *n* səsi işlənir, ya da I şəxs əlaməti olmur; *menin // mənin, meni // məni, bizin, bizi, seni*. Quba dialektində bu xüsusiyyət ancaq I şəxs cəmdə özünü göstərir: *bizin, bizi*.

Şimal ləhcəsinin şivə qruplarından bəzi nümunələrə diqqət edək: – *Menin uşax bu qun derslərindən ela alıfdi*; – *Bizin mehlə aşağı tabunun aşağı terefindədir*.

M.Şirəliyev Azərbaycan dili şivələrində işlənən bu formanın işlənməsini qırpaq elementi hesab edir.

Məlumdur ki, qırpaq qrupu türk dillərinin qədim yazılı abidəsi olan “Codex Cumanicus”da (XIII-XIV) şəxs əvəzlilərinin yiyəlik halında -*ing* şəkilçisi müşahidə olunur: *məning, sening, aning*.¹⁷

Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında müşahidə olunan həmin -*inq*, qırpaq dilinin tarixi inkişaf yolu keçmiş mürəkkəb -*nq* səsi parçalanmış -*q* səsi düşmüş və şəkilçidə yalnız -*n* ünsürü qalmışdır. Deməli, *mənin - mənin, bizin* sözlərindəki şəkilçidə də özünü göstərən *n* sadəcə olaraq *m > n* əvəzlənməsi deyil, tarixən mövcud olmuş qədim qırpaq dil ünsürünün qalıdır.¹⁸

Bundan başqa yiyəlik halın -*uv // -iv* şəkilçisi ilə işlənən formasına da təsadüf olunur. Bu da qovuşuq -*nq* səsinin parçalanması nəticəsində -*nq // -nğ* səs birləşməsidəki *q* səsinin *v* səsinə keçməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir.

¹⁷ Курьшжанов, А. Парадигмы склонения в языке посменного памятника. XII-XIV вв. “Codex Cumanicus”: Вопросы истории и диалектологии казахского языка. Вир I. / А.Курьшжанов. – Alma-Ama, – 1958. – с. 63-64.

¹⁸ Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti / – Bakı: Elm, – 2009. – 448 s. – s.85.

Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halı *-i, -ü, -u* şəkilçisi ilə də ifadə olunur. Şəxs əvəzliyinin yiyəlik halında *-i* şəkilçisinin işlənməsinə qıpçaq qrupuna məxsus olan qumuq, qaraçay-balkar dillərində də rast gəlmək mümkündür: qırğız dilində *menin, sizin, qumuq dilində sizin*; qazax dilində *menin*, uyğur dilində *menin*. Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında I və II şəxsin təkisi ismin yönltük halında müxtəlif şəkildə özünü göstərir: *mənə-məə, mə, məqə, maña, maā, mā, mağa, sanə, səə, sə, səyə, san, a, saā, sā, sağa, sanqa, manqa*.

Məlum olduğu üzrə, bu formaların qədim şəkli *manqa, sanqa, onqa* olmuşdur ki, bunlara həm türk dillərinə aid qədim yazılı abidələrdə *mən-ğə* II şəxs *sənə* əvəzliyinin *saña* forması qıpçaq sözlüyündə də bu formada keçir. Qazax, qaraqalpaq, qırğız dillərində əvəzliliklər yönltük halda başqa türk dillərində müşahidə edilməyən formaya düşür: *mağan, sağan, oğan* (qazax, qaraqalpaq), *maqa, saqa, aqa* (qırğız).

Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında şəxs əvəzliyinin təsirlik halda *məni* - *mə, sə - səni* - *sə -səə, onu – onu – unu – unı – hunu - hunı, o – oo – hu - huu* şəklində işlədilir. Göründüyü kimi, *mən, sən, o* əvəzlilikləri bəzən təsirlik halda formaca yiyəlik haldan seçilmir, onların hansı halda olduğunu cümlə içərisində ayırd edilmir və onları yalnız cümlə daxilində seçmək olur. Şəki dialektlərinə diqqət yetirək: - *Məə xecelatdı etdin*;

Yerlik və çıxışlıq halları ədəbi dildə olduğu kimi *-da², -dan²* şəkilçiləri ilə düzəlir.

Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında işarə əvəzliyinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. İşarə əvəzliliklərini həm sifətə, həm də zərfə oxşadan bir çox dilçilər olmuşdur. Əslində isə əvəzliyin bu növü nə zərf, nə də ki sifətlə eyni deyildir. Qıpçaq elementləri ilə zəngin olan şimal ləhcəsinin şivə qruplarında işlədilən işarə əvəzlilikləri bunlardır: *ho, o, bu, havı, helə, habı, habı, həblə // həvlə, habra, hao, hunda, havında, honda, hələ, hələsi və s.* (- *Havı bizim Muğanlı kəndinə qızın razılı alındıxdan so:ra böyüx' elçilix'dan so:ra nişan ediylər.Homun parçasını boymuna бүküydülər... Soram holara, yimax-ıçmax verily¹⁹. Hao* əvəzliyi isə *ha* və *o* işarə əvəzliyinin birləşməsi kimi işlənir.

¹⁹ Məsimova, Z. Zaqatala folklor örnəkləri: / Z.Məsimova. – Bakı: Sabah, c.1. – 2017. – 504 s. – s. 34-9.

Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında müşahidə olunan *həblə* işarə əvəzliyi də *ha* hissəciyinin *ha+belə=həbelə // həblə* formalarından əmələ gəmişdir. Göründüyü kimi, *belə* sözündəki önsıra saitinin təsiri ilə *ha* dəyişərək *hə* şəklini almış, *həblə* forması yaranmışdır. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, dilimizin tarixinin müəyyən dövründə işarə məzmununu bildirən müstəqil *ha* sözündən də istifadə olunmuşdur və tarixən mövcud olmuş bu fakt şimal ləhcəsinin şivə qruplarında saxlanmışdır.

Beləliklə, *habu, habı, həblə, hao* əvəzliliklərinə işarə bildirən iki sözün calaqlanması, birləşməsi kimi baxılmalıdır. İşarə əvəzliliklərinin belə calaqlanması, iki əvəzliyin birləşərək bir mürəkkəb əvəzlik kimi işlənməsi türk dillərində geniş yayılmış hadisələrdəndir: *Unnan sorışıylər - Balə hara gidiysən?* (Zaq. - Qım.)

Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında ən çox rastlaşdığımız təyini əvəzliliklər bunlardır: *hər // har, bütün // butun, eyni // əyni*.

Qayıdış əvəzliyinin işlənməsinə görə Şimal ləhcəsinin şivə qrupları ilə Qazax dialekti arasında oxşarlıq var. Bəzən öz əvəzliyi ilə yanaşı olaraq onun sinonimi olan *kəndi // gəndi* əvəzliyi də işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, öz əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək hallandığı halda, *kəndi* əvəzliyi Qazax və Şəki dialektlərində müəyyən tərkib daxilində işlənir: *kəndi basma, - Hoyerrər həylə gəndi başinə qalıfı*.

Qax rayonunun İlisu kənd şivəsində I və II şəxs təkdə qayıdış məzmunlu əvəzliyin maraqlı bir forması da müşahidə olunur: *men-mağa* “öz-özümə”, *sen-sağa* “öz-özünə”. – *Men mağa diyirem ki, sen nimağa ho uşağı Urusyete buraxdın getdi* (Qax); Bu da Zaqatala –Qax şivəsində bu gün də işlədilir. Bu formaya “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının, Xətəinin, Füzulinin dilində də rast gəlmək olur. Demək, *mən mənə* tipli forma qədim zamanlarda dlimizdə işlədilmişdir. Hətta demək lazımdır ki, öz-özünə, öz-özümə, mən-özümə tipli formadan daha əvvəldir. Heç də təsadüfi deyildir ki, əvəzliliklərin tədqiqi ilə məşğul olan alimlər qayıdış əvəzliyinin *öz-özümə, mən-özümə formasına nisbətən mən mənə (mən mağa)* formasını daha qədim hesab edirlər.

Sual əvəzlilikləri. *nə?, kim?, hası?, haçax? havax?, hancarı?, həcəri?, həcirə?, həcisi? niyyə?, nağariisən?, niimia?, narda?,nardan?, hancarı? nicə? və s.*

1. Hərə, hərəsi sözləri qeyri-müəyyən əvəzlik kimi çıxış edir. Həmin söz II şəxsin cəmində mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək *həröüz, hə-*

rənqiz, hərəqiz işlədilir.

2. *Filankəs, hamı // hami, hamısı // hamsı* kimi sözlər də qeyri-müəyyən əvəzliyi bildirir.

3. Şəki dialektlərində ədəbi dilimizdə işlənməyən bəzi qeyri-müəyyən əvəzlilərə təsadüf olunur: *bicceyzi, kəəzi, gəh bir*.

Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında fonetik dəyişmələrə məruz qalmış *heşkəs, heçhası, heşnə*.

Tədqiqat işində **II fəslin V paraqrafı feillərdən** bəhs edir. Bu hissədə feillərin quruluşu, şəkilləri və zamanları müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Feilin zaman kateqoriyasından indiki zamanın xarakterik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirsək görərik ki, oğuz qrupu türk dillərində indiki zaman kateqoriyası aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir: *-ir¹* (Azərbaycan dili), *-er, -yə*r (qaqauz dili), *-yor* (türk dili).

Qıpçaq qrupu türk dillərində isə indiki zaman analitik və sintetik yolla yaranır. Bu dil qrupunda maraqlı fakt odur ki, morfoloji yolla yaranan indiki zaman anlayışı təkcə indiki zamanı deyil, ümumi zamanı da əks etdirə bilir.

Qıpçaq qrupu dillərində indiki zaman *-a, -e* və *-y* şəkilçiləri ilə meydana çıxır: *baramın, barasız, barasın, barasındar* (qazax); *baram, barasın, bara, barabız, barasız, baralar, söylim, seylubez, söylisez, söylilər* (tatar) .

Məlum olduğu kimi, bu şəkilçilər indiki zamanın analitik tipi sayılan feilin kökü + *a* *durur* (*ala* *durur*) şəklindən törəmişdir. məs: – *Simavar horda qaynıya durur* (Qax – Gül)

Bu şəkilçi tarixən Azərbaycan dilində olmuş, zaman keçdikcə bütün türk dillərinin indiki zaman formasında *-r* samitinin mühafizəsi onun *-ar, -er* ilə əlaqəsini göstərmişdir. Azərbaycan dilində *-a, -ə* sonralar başqa saitlərə keçmiş (*i, i, u, ü*) *-ir, -ir, -ur, -ür* şəkilçiləri kimi sabitləşmişdir. *-ar -ər* şəkilçiləri isə ancaq qeyri-müəyyən gələcək zamanın göstəricisi kimi işlənir. Başqa türk dillərində *-ar, -ər, -er* şəkilçiləri indiki-gələcək zaman anlayışını əks etdirir.

-a, -ə şəkilçisi indiki zamanın ümümqıpçaq forması sayılır. XI əsrdə oğuzların dilində də işlənmişdir. Hazırda müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçi yalnız gələcək zaman şəkilçisi kimi işlədilir. Azərbaycan dilində *-a, -ə* sonralar başqa saitlərə keçmiş (*i, i, u, ü*); *-ir, -ir, -ur, -ür* şəkilçiləri kimi sabitləşmişdir.

Feilin indiki zamanında *-a, -ə durur*; *-a, -ə dur* forması şimal ləhcəsinin şivə qruplarının bütün şivələrində işlədilir. Bu şəkilçi indiki zamanın iş hal və hərəkətin hal-hazırda söylənilən vaxt, göz qabağında icra edildiyini bildirir. M.Şirəliyev indiki zamanın bu formasını qıpçaq tipli türk dilləri üçün xarakterik hesab edir. Bu şəkilçi indiki zamanın *-a, -ə durur* şəkli ancaq III şəxsdə özünü göstərir. Lakin Qax rayonu şivələrində indiki zamanın *-a, -ə durıy* şəklinə bütün şəxslərdə təsadüf edilir; *ala durıyam, ala durıysın, ala durıy, ala durıyx*. İndiki zaman *turur // durur* paralelliyi qədim yazılı abidələrin dilində də işlədilmişdir.

A.Hüseynov da bu şəkilçini “*qıpçaq variantlarından olan qarışıq xüsusiyətli analitik yolla yaranan feil köku+feili bağlama+var (inkarında isə döğü+şəxs şəkilçiləri) ilə yaranan forma*” adlandırmışdır²⁰.

Bundan əlavə, Qax rayonu şivələrində indiki zamanın *-a // -ə var* şəklindən başqa heç bir şəxs şəkilçisi qəbul etməyən *-a, -ə vark'an* şəklinə də rast gəlik: *- Mən ala varkən*.

İndiki zamanın əlaməti kimi çıxış edən *-r* bəzi kəndlərdə I və II şəxslərdə çox asanlıqla *-l* və ya *-n* səsləri ilə əvəzlənir: *aalam-alırsan, alux-alırıq, bilux-bilirik*. Həmçinin hər iki hala paralel şəkildə sözün həm *-r*, həm də *-l* ilə işlənməsinə də rast gəlmək mümkündür: *gəələm // gərəm. öyrənəm // öyrərəm*. Hal-hazırda Qaxın Qıpçaq kəndi şivələrində indiki zaman *-r* əvəzinə *-l* işlədilir: *gədiləm, oxuyulam*.

Şimal ləhcəsində qəti gələcək zaman *-acax // -acağ // -əcək // -əcəx' // -ajax // -əjəx'* şəkilçiləri vasitəsi ilə ifadə olunur. Lakin şimal ləhcəsinin şivə qruplarında bundan başqa müxtəlif şəkilçilərə də rast gəlmək olur. I şəxs tək və cəmində samitlə bitən feillərdə *-ic, -ic, -uc, -üic, -c*. Şəki dialektlərində bu şəkilçilərdən öncə *-y* samiti artırılır: *başlıcam, işdicam, içdiyicam, gəlcax // gəlicax*.

II ş. təkində samitlə bitənlərdə *-ic, -ica, -uca, -üca, -ca* saitlə bitənlər də isə bəzən *y* əlavə olunur. Cəmində isə həmin şəkilçilərlə yanaşı *-ucax* şəkilçisi ilə işlədilir: *gəlcəsuz, gəlcasan, gəlcəsuz*.

III şəxsin qəti gələcək zamanı *-icax, -ucax, -cax, (-ycax)* və+dı xəbərlilik kateqoriyasının şəkilçisi ilə düzəlir: *alıcaxdı, alcaxdı*. Balakən, Zaqa-

²⁰ Hüseynov, A. Azərbaycan dialektologiyası: (dərs vəsaiti) / A.Hüseynov. – Bakı: API, – 1979. – 87 s. – s.54.

Bağlayıcılara: nə // na, ya // yə, *əyəm, ham, ama, ham da, ya elə, in-tehası, taki, cünkün, eyem, əyəmnərri, oçün, hunuçün // hunçün, gənə,*

Qoşma: *kimi, ötəri, təkin, soora, sarı, yana, (səni kimik, saqa qöra, hunçün, sən təkin, yarımnan sora, qavağa), kimi, sayaq, üzrə, boyunca, sarı, yana, nisbətən, -can, -cən, dair, içrə.*

Ədatlara: *di, qoy, qoysaa, galsaa, baxsaa, ta, mağıl, ginen, bet və s.*
Nidalara: *bay, beh, hurrey, urrey, booveh, baa, beee, hey, ədə, a gədə “a bala”.*

Dissertasiya işinin üçüncü fəslı “**Şimal ləhcəsi şivə qruplarının sintaksisi və qıpçaq elementləri**” adlanır. Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrində spesifik sintaktik xüsusiyyətlər onun fonetik, morfoloji, leksik səviyyəsinə nisbətən çox az əlamətlərlə özünü göstərir. A.Hüseynov bunu bir tərəfdən ümümtürk dillərinin, ikinci bir tərəfdən də daxilə, Azərbaycan dilinin sintaktik əlamətlərində özünə xas olan bir cəhət kimi diferensasiya hadisəsinin gedə bilməməsi və bununla da daxili sabitliyini qoruyub saxlaması ilə əlaqələndirir.

III fəslin birinci paragrafı “Təyini söz birləşmələri” adlanır. Bu bölmədə şimal ləhcəsində işlənən təyini söz birləşmələrinin işlənmə xüsusiyyətləri verilir.

I növ təyini söz birləşmələri. Bu birləşmələrin hər iki tərəfi şəkilçisiz olur və o birilərinə nisbətən daha qədimdir. Bəzən ədəbi dilimizdən fərqli olaraq, birinci növ təyini söz birləşməsində tərəflər yerlərini dəyişirlər: - *Kişi biçərə hansına-birinə çassın?*

II növ təyini söz birləşmələri. Birinci tərəfi şəkilçisiz, yalnız ikinci tərəf III şəxsin mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir (-1⁴, -sı⁴). Zaqatala-Qax şivələrinin əksəriyyətində bu söz birləşmələrində ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçisiz işlənir və birinci növ təyini söz birləşmələrinə uyğun gəlir: *dağ hava, diş ağı, tütün əkin, fındıx yığım.*

III növ təyini söz birləşmələri. Zaqatala, Qax rayonlarının bəzi kənd şivələrində hər iki tərəfi isimlə ifadə olunan təyini söz birləşmələrində ədəbi dildən fərqli olaraq ikinci tərəfin şəkilçisi olmur: *evin əhdəş*

Bəzən də əksinə, birinci tərəfin şəkilçisi (yiyəlik hal şəkilçisi) olmur. Belə halda birinci tərəfi əvəzliliklə ifadə olunan təyini söz birləşmələrində təsadüf edilir: *mən istədigim, sən istədigün.*

Zaqatala-Qax şivəsində bəzən təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi yönüklü halda (yiyəlik hal əvəzinə), ikinci tərəfi isə adlıq halda işlənir: -

Mənim atama on uşaq vardı (Qax - Əmr.).

III fəslin ikinci paragrafı sintaktik əlaqələr haqqındadır. Burada da tabelilik əlaqəsinin hər üç növü – *uzlaşma, idarə, yanaşma* əlaqələri özünü göstərir.

Uzlaşma, bütün şəxslərdə pozulur. Belə ki, mənsub əşya mənsubiyyət şəkilçisi olmadan işlənir: *menin // meni qız; seni qız, onu qız, bizim qız. - Habu menin qız mağa çox komak` edir .*

Şimal ləhcəsində idarə əlaqəsi iki formada feillərlə idarə və adlarla idarə olunmaqda özünü göstərir. Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında halların qoşmalarla işlənməsi də vardır. *qışçün odun, öyə kimi, mənə sarı, hona qora, səndən ütrü, unnan soura, : - Qışçün odun hazırramax lazımdı (Şə.); Sonra qoşması -an* şəkilçili feili sifətlərin adlıq halda olmasını tələb edir. Bu qoşma zaman bildirən isimlərdən sonra, adətən, buraxılır: *on günnən gələrux sizə.*

Şimal ləhcəsinin şivə qruplarının Şəki dialektlərində idarə əlaqəsində başqa bir xüsusiyyət də özünü göstərir. Belə ki, müəyyən feillər, ədəbi dildən fərqli olaraq, isimlərin başqa hallarda işlənməsini də tələb edir. Daha doğrusu, ismin bir halı başqa bir halın yerində işlənilir, onun funksiyasını ifadə edir.

1. Yönlük hal əvəzinə adlıq hal işlənilir: *Sən bir çay tərəf get helə.*

2. Yerlik hal əvəzinə adlıq hal işlənilir: *Uxarı qala dağı var, orda qala var; - Biz iş adamıyıx, yaz açılanda çıxırux öydən, gedif əkirux biçirux, payız genə qaydırux öymüzə- eşiylimizə.*

3. Yönlük hal əvəzinə təsirlik hal işlənilir: *Qızı araba göndərdilər gildi .*

4. Yerlik hal əvəzinə yönlük hal işlənilir. - *Sag olsun bu prezidenti, onun sayesinə hammımız yaxşı öy-eşix tikdirmişix.*

5. Yerlik hal əvəzinə təsirlik hal işlənilir. - *Biz helə yazı-yayı işliyrıx, qışı oturuf yiyirıx.*

6. Çıxışlıq hal əvəzinə yönlük işlənilir: - *Men gerem, uşağa muğayət ol, ağlamasın.*

7. Yerlik hal əvəzinə çıxışlıq hal işlənilir. - *Keşmişdən qamış damlar olardı.*

8. Təsirlik hal əvəzinə yönlük hal işlənilir. - *Döymə qapıma barmağnan, döyəllər qapya toxmağnan'.*

III fəslin III paragrafında cümlə üzvlərindən bəhs olunur. Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında mübtədanın yiyelik halla ifadəsinə Zaqatala

rayonunun Aşağı Tala kəndində təsadüf olunmuşdur: – *Menin qoymuram*. Türk dilinin qrammatik strukturunda mübtədanın, əsasən, xəbərdən əvvəl işlənməsi məlum faktlardır.

Şimal ləhcəsində xəbərin bəzi xüsusiyyətləri də diqqəti cəlb edir. Cümlənin xəbəri iş feilləri əvəzinə, bəzən *ele* köməkçi feili ilə ifadə olunur. Bu da əsasən qadınların məişətlə bağlı danışığında olur. – *Pişmiş elə-misənmi axşama?* Bu xüsusiyyətli dialekt və şivələrdə cümlənin xəbəri ara-sıra feillərlə analitik şəkildə ifadə olunur.

Şimal ləhcəsində baş verən maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də mübtədanın xəbərdən sonra işlənməsidir: – *Vaxtında ekilirdi her yerdə taxıl*²¹.

Şimal ləhcəsində həmçinin tamamlığın özünəməxsus özəl xüsusiyyətlərindən biri onun xəbərdən sonra işlənməsidir: – *Sel cirt yaari bölüfdü kəndi*.

Şimal ləhcəsində zərfliyin də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, zərfliyin mənə növlərindən isə yer zərfliyi: – *Un-unbir adam gidiy qız öynə*; – *Ot bişmağa gidəsiyəm baxçıyə*.

Zaman zərfliyinin xəbərdən sonra gəlməsinə aid: – *Maşinnər gəliy həyindi..*

Tərzi-hərəkət zərfliyinin xəbərdən sonra gəlməsi:– *Xoşbax yeşiyillər, kefi kök*. Tərzi-hərəkət zərfliklərinin bir qismi *də ubən // ubəni* şəkilçiləri ilə düzəlmiş sözlərlə də ifadə olunmuşdur.

Müasir dilimizdə normallaşmış *-araq // -ərək* feili bağlama şəkilçilərinin vəzifəsini də təxminən XVIII əsrə qədər həmin şəkilçilər daşımışdır. Səbəb-məqsəd zərfliyinin xəbərdən sonra gəlməsi: – *Qarı gidər şikaat eləmağa naxırçıyə*:

III fəslin dördüncü paragrafi “Cümlədə sözlərin sırası”, beşinci paragrafi “Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər və cümlə tipləri” adlanır. Burada şimal ləhcəsində işlənən cümlə tiplərindən və şimal ləhcəsində işlənən qrammatik cəhətdən cümlə üzvü ilə əlaqəsi olmayan sözlərdən – xitab və ara sözlərdən danışılır, məs: Xitab çox zaman çağırış nidaları ilə birgə işlədilir. Şimal ləhcəsində çağırış nidasının *a gedə forması* daha çox işlədilir. “*Gedə*” *deyəndə* oğlan uşağı nəzərdə tutulur. Şimal ləhcəsində ara sözlər bir o qədər

²¹ İslamov, M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti / M.İslamov. – Bakı: AMEA, – 1968, – 273 s.

də geniş yayılmamışdır. Ən çox işlənən ara sözlər bunlardır: *mən bilən, sən bilən, elə bil, diyax ki, tutax ki, diyasan* və s.

Dissertasiyanın dördüncü fəslı “**Şımal ləhcəsi şıvə qruplarının leksik quruluşunda qıpçaq elementləri**” adlanır. IV fəslın birinci paraqrafında “**Şımal ləhcəsində işlənən dialekt və şıvələrin etnik mənşəyi haqqında**”-dır. Burada rus-avropa, ərəb-fars mənşəli, iber-Qafqaz mənşəli sözlərin şımal ləhcəsinin şıvə qruplarına inteqrasiyası əks olunmuşdur.

IV fəslın II paraqrafı “Şımal ləhcəsində tarixi laylar” adlanır. Şımal ləhcəsinin şıvə qruplarının leksik xüsusiyyətlərindən danışarkən bunları iki qrupa ayırmaq lazım gəlir:

- 1) termin səciyyəsi daşıyan sözlər;
- 2) termin səciyyəsi daşımayan sözlər qrupu.

Termin səciyyəsi daşıyan sözlərə **maldarlıq sahəsində**: *şışəh* “iki aylıq qoyun, öyəş-doga bilməyən üç illik qoyun”, *xərazən* “kotana qoşulan öküzün birinci çütü”, *qaraqayış*- “öküzün ikinci çütü”, *höriük* “öküzün üçüncü çütü”, *gedey // balaq* “camışın körpə balası”, *avara // ovara* “cavan dişı camış balası” və.s.

Qoyunçuluq sahəsində: *Qosman // qusman // qusbən* – irıquyruqlu yerli cins qoyun, *yazlığ // yazlığ* – istiyə, soyuğa dözməyən, ağıtklı, zərif yunlu yerli cins qoyun, *caro // carov // cərov* cəldyerişli, ağı qıvrım-yunlu, boyca xırda cins qoyun. Bu cür qoyuna ləzgi qoyunu deyilir. *Qad* - iri bütövquyruqlu, zərif yunlu yerli cins qoyun. Buna şımal dialektlərinin bir çoxunda metis qoyun da deyilir.

Yaşına görə *qaday* bala – bir, üç aylıq keçi balası, *qaday* - birillik qoyun balası. Bu söz başqa türk dillərində işlədilir. Məs: qaraçay-balkar dilində qıdıy - buynuzsuz keçi, kumuk dilində quday - oğlaq, tatar dilində kadja – keçi və s. formalarda işlədilir.

Mudur - bir yaşından yaş yarımına qədər olan keçi balası, *toqlu - toğlu // tuğle // tuğli* – birillik qoyun balası, *işşeg* - hələ doğmamış bir il altı aylıq dişı qoyun, *çaqqu // çaqqı // çoqqu // çuoqqu* – birillik keçi balası, subay - ilk dəfə qoça gələn, lakin dölü tutmayan bir il altı aylıq - ikiyaşar qoyun. *Qadza // qatsa // qatsə* - ikiyaşar keçi, seyiz - yeddi, səkkiz yaşar təkə, qart qusman – yeddi səkkiz yaşar qoyun.

Rənginə, əlamətinə, nişanasına görə: *qomral, qumaral* qoyun - tükü şabalıdı rəngli qoyun, *kürə toxlu, bozog qoyun* - tükü ağı rəngli qoyun, *gər keçi, sür* qoyun - tükü gümüşü, həm də qıvrım olan qoyun, *kərə keçi*

- üz qulaq və gözlərinin altı qırmızı, başqa yerləri isə qara rəngli keçi, *əbrəş qoyun* - alnında ağ tükdən iri xalı olan qoyun, *kekil qoyun* - başında xalı olan qoyun, *semüz qoyun* - kök qoyun, *damadal* quzu - ələ öyrədilən, sahibinin dəliyə gəzən quzu, *almacal* qoyun - başqasının balasını emizdirən qoyun, *gericil* təkə - sürünün qabağını yaxşı çəkməyən təkə, qavaxcıl seyiz - sürünün qabağını yaxşı çəkən təkə.

Atçılıqla bağlı bəzi terminlərə diqqət yetirək: *alaşa* - 1) Rənginə, əlamət və nişanına görə ata verilən ləqəb; 2) Fərsiz, tənbel, pis yerimli at; 3) Çox işlək, yaxşı çəkən at; 4) Zəif, qüvvəsiz, yaşlı, qoca at.

Yaşına görə at adlarını bildirən terminlər: *quray* // *qurayça* – bir-üç aylıq at balasına deyilir. Buna şimal ləhcəsinin şivə qruplarında Zaqatala, Balakən şivələrində *qulen* // *quli* də deyilir.

Bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “*qulan çöl eşşəyi*” mənasında işlənir. *Day* // *dayça* – ikiyaşar at balası, *minək* – iki-üçyaşar at. *Minək* “minmək” feilindən yaranan addır. *Beytal* // *bəytral* – üç yaşından sonra hər il bala verən at. Bu söz ədəbi dildə *madyan* sözünün sinonimidir. Dərbənd dialektində bu mənada *dogan* sözü işlədilir. Zaqatala şivələrində *ayğır* // *əyağır* sözü qazax dilində *adğır* şəklində özünü göstərir.

Türk dillərində oğuz və qıpçaq dilinə fərqli olan *d* // *y* səs uyğunluğu geniş yayılmışdır: *adax* > *ayaq*. *Ayğır* > *adğır* əvəzlənməsi də bu qəbildəndir.

Dissertasiyada həmçinin əkinçilik, taxılçılıq, tütünçülük, bağçılıq, bostançılıq, baramaçılıq, arıçılıq və qohumluq, peşə-sənət sözlərinə aid terminlərdən, məişət leksikasında işlənən yemək və geyimlə bağlı; mərasim leksikasında işlənən toy, nişan, yas və s. adət-ənənələrlə əlaqədar işlədilən terminlərdən bəhs edilir.

Həmin fəslin digər paragrafında şimal ləhcəsində termin səciyyəsi daşıymayan sözlərdən danışılır. Burada da tayfa və nəsil adları, ölçü və çəki adları, numerativ sözlər, kənd təsərrüfatında işlənən köhnə alət alət adları, gün və ay adları, vergi ilə bağlı olan sözlər, uşaq (yeniyetmə) oğullarının şimal ləhcəsində işlənən adlarından bəhs olunur.

IV fəslin üçüncü paragrafı “**Şimal ləhcəsinin leksik-semantik söz qruplarıdır**” (sinonim, omonim, arxaizmlər). Burada da şimal ləhcəsində işlənən omonim, sinonim və arxaik sözlərdən bəhs olunur.

“Azərbaycan dilinin şimal ləhcəsinin şivə qruplarında qıpçaq elementləri” adlı araşdırmanın yekunu olaraq aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

1. Nəzərə alaq ki, Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında oğuz dil elementləri əhəmiyyətli rol oynamışdısa, erkən ümumxalq Azərbaycan dilinin yaranmasında isə qırpaq dil elementləri üstünlük təşkil etmişdir.

2. Şimal ləhcəsinin Azərbaycan dilinin dialekt sistemindəki yeri haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Məlumdur ki, E.Əzizov Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən rayonlarının şivələrini şimal-qərb şivələri qrupuna daxil etmişdir. O, bu şivələrin qarışıq tipli olması səbəbindən dildə xüsusi ləhcə yaratmadığını qeyd etmişdir. Lakin şimal ləhcəsinin şivə qruplarını araşdırarkən aydın oldu ki, qarışıq tipli olmasına baxmayaraq, yetərincə yerli ləhcə xüsusiyyətlərini özündə daşdığı üçün bu qrupu şimal ləhcəsi adlandırmaq olar.

3. Şimal ləhcəsində qırpaq qrupu türk dilləri ilə ortaq olan çox sayda fonetik xüsusiyyətlər müşahidə edildi. Biz bunları aşağıda verdiyimiz 7 bənddə ümumiləşdirdik.

- a) Saitlərin burun variantlarının işlənməsi (*sözuā, dədə, əliā* və s.);
- b) Saitlərin qalınlaşması (ə>a, ü>u, ö>o: *dars, har, qun, uçun* və s.);
- c) Sözüün ilk hecasında ə>e səs keçidi (*bey, et, tezə, çəhmə, gemi* və s.);
- c) Saitlər ahənginin qalınlaşma istiqamətində pozulması (*gəlməx, gixdax, gəldiz* və s.);
- ç) Dilortası *k* samitinin dilarxası *q* samitinə (*qap, qol, qomur* və s.);
- d) Dilortası *g* samitinin dilarxası *q* qamitinə (*qun, qoq*);
- e) Söz ortasında və birhecalı sözlərin axırında kipləşən *b* səsinin novlu *v* səsinə keçməsi (*çovan, arava, qavix, qav, civ*) və *s* kimi fonetik xüsusiyyətlər müşahidə edildi.

4. Şimal ləhcəsinin morfologiyasını araşdırarkən aşağıdakı fərqli xüsusiyyətləri 7 bənddə ümumiləşdirmişik:

a) Söz köklərinin bəzən şəkilçinin təsiri altında fonetik tərkibini dəyişməsi: *haraveyi, mağa, sağa, məki, səki* və s.

b) Mənsubiyyət şəkilçilərinin II şəxs cəmdə müxtəlif şəkildə ifadəsi: *atōuz, dədōüz, atan:ız, ataāz, ataūz, atavuz, başıyız* və s.

c) Xəbərlilik şəkilçilərinin II şəxs cəmdə müxtəlif şəkildə ifadəsi: *oyağsuz, oyaxsız, oyaxsın,ız, oyaxsuuz, oyaxsızız* və s.

ç) Sıra saylarının *-minci* şəkilçisi ilə ifadəsi. məs: *biriminci, ikiminci* və s.

d) Şəxs əvəzlilərinin I, II və III şəxs təkinin yönlük halda müxtəlif

şəkildə ifadəsi: *maņa, maã, mǎ, mǎyǎ, mǎǎ, maǧa, mǧǧǎ, maha, saņa, saã, sǎyǎ, sǎǎ, saǧa*.

e) Qəti gələcək zamanın II şəxs tək və cəmində $-as^2$, $-aş^2$ şəkilçilərinin işlənməsi. məs: *yazassan, gedəssən, yazassız, gedəssiz, yazaşsan* və s.

ə) Nəqli keçmiş zamanın üçüncü şəxsində $-itdi$, $-ıfdı$, $-ıbdı$, $-ıpdı$ şəkilçilərinin işlənməsi: *alıtdı, gəlirdi, alıfdı, gəlirdi* və s.

5. Azərbaycan dilinin şimal ləhcəsinin sintaktik xüsusiyyətlərini fərqləndirən başlıca xüsusiyyətləri 9 bənddə ümümləşdirərək aşağıdakı nəticəni əldə etmişik:

a) I növ təyini söz birləşmələrində tərəflər yerini dəyişir (*uşax yazıx*)

b) Elə II növ təyini söz birləşmələri vardır ki, bunlar ədəbi dildə I növ təyini söz birləşmələrinə oxşayır. Çünki bu birləşmələrdə ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçisiz işlənir. (*Şəki yol, diş ağrı, dağ hava*),

c) II növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfində ikiqat mənsubiyyət şəkilçisi birdən işlənir. (*araba pulusu, qızdar qalasını*)

ç) III növ təyini söz birləşmələrinin də özünəməxsus özəllikləri onların birinci tərəfin şəkilçisinin düşməsində (*mən istədiyim, öy içində*), bəzən ikinci tərəfin şəkilçisinin iki mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənməsində (*çörəy iyisi*), hətta ikinci tərəfin də şəkilçisinin düşməsində (*bizin kişi*), tərəflərinin yerlərinin dəyişməsi birinci tərəfi yiyəlik əvəzinə yönlük halda, ikinci tərəfi isə adlıq halda işlənən formalarına da rast gəlinir (*hamısı uşaxların*), kimi xarakterik xüsusiyyətləri ilə seçilməsindədir.

d) Sintaktik əlaqələrdə fərqli cəhət kimi uzlaşma əlaqəsinin bütün şəxslərdə şəxsə görə pozulması bunun da səbəbinin mənsub əşyanın mənsubiyyət şəkilçisi olmadan işlənməsində və feilin ayrı-ayrı zaman formalarının şəxs şəkilçisi qəbul etməməsi səbəbindən mübtəda və xəbər arasında ədəbi dildən fərqli olaraq daima uzlaşma olmur. (*meni qıçdar, seni qız*),

e) İdarə əlaqəsinin şimal ləhcəsi üçün xarakterik olan əsas xüsusiyyətlərdən biri ədəbi dildən fərqli olaraq qoşmalarla deyil, feillərlə idarə olunmasındadır. Bu da, üç formada məs: söymək, vurmaq feili təsirlik halı tələb etdiyi halda şimal ləhcəsi yönlük halı tələb edir, xoşu gəlmək çıxışlığı tələb etdiyi halda- yönlüklə işlənir, istəmək feilinin də təsirliyi tələb etdiyi halda – yönlüklə işləməsi (*sizin öyə*) şimal ləhcəsinin özəl xüsusiyyətlərindəndir. Ümumiyyətlə şimal ləhcəsi şivə qruplarında ədəbi dildən fərqli olaraq feillərin isimlərin başqa hallarda işlənməsini tələb edən 8 dən çox forması var.

ə) Şimal ləhcəsində yanaşma əlaqəsində olan sözlər sadəcə yerdəyişmə xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dildən seçilir. (*uşax yazıx*)

f) Cümlə üzvləri və cümlə formalarına diqqət yetirəndə dialekt fərqləri daha çox intonasiya və halların sintaksisində özünü göstərir. Cümlə üzvlərindən xəbərlilik şəkilçisinin ixtisar edilməsində, mürəkkəb feillərin hər iki tərəfinin zaman şəkilçisi qəbul etməsi (*çatar görer*), iş feillərinin yerinə *elə* köməkçi feilinin işlənməsi halları özünü göstərir.

g) Mürəkkəb cümlə sintaksisi məsələsində söz sırasının pozulma hallarının xalqın yaradıcılıq nümunələrində yerli koloritlərin və eyni zamanda yerli dil xüsusiyyəti – dialektal əlamətlərlə özünü güstərməsi nəticəsində cümlə üzvlərindən mübtədanın sonda gəlməsi, istərsə də cümlələrdəki özəlliklər şimal ləhcəsi şivə qruplarındakı qıpçaq dil elementlərinin əksini sübut etdi və bölgənin ləhcə termini ilə adlanmasına imkan verdi.

6. Azərbaycan dilinin şimal ləhcəsinin leksik tərkibi rəngarəng və zəngindir. Burada dilimizin qədim qatları ilə bağlı çox sayda sözlər işlədilməkdədir. Belə sözlər müasir ədəbi dilimizdə işlənməsə də, ayrı-ayrı türk dillərində və onların dialektlərində, eləcə də dilimizin bəzi şivələrində müşahidə edilir, bu da bu bölgənin qarışıq etnik zona olmaqla yanaşı türk tayfalarından xüsusən də III – VI əsrlərdən bəri qıpçaqların məskəni olduğunu sübut edir.

7. Şimal ləhcəsinin lüğət tərkibində təsərrüfat həyatının müxtəlif sahələrinə aid terminoloji leksika əsas yer tutur. Burada bölgənin mövcud iqtisadiyyatı, həyat və məişəti, adət-ənənələri ilə əlaqədar olan terminlər maraqlı doğurur. Əkinçilik, arıçılıq, qoyunçuluq, tütünçülük, bostançılıq, bağçılıq, bitkiçilik, baramaçılıq, maldarlıq, atçılıqla bağlı söz və terminlər geniş şəkildə işlədilir.

8. Peşə-sənət sahəsində işlənən terminlərdən: duluşçuluqla, qalayçılıq, misgərliklə, xalçaçılıqla, toxuculuqla, zərgərliklə bağlı terminlərlə yanaşı, Qohumluq əlaqələrini bildirən, məişət leksikasına aid geyim, bəzək yemək adları bildirən o cümlədən mərasim leksikasına aid maraqlı türk mənşəli termin səciyyəsi daşıyan sözlərin şimal ləhcəsi dialektlərində qorunub saxlanması bölgənin bir daha qarışıq tipdən çox türk qıpçaq mənşəli olduğunu sübut etdi.

9. Şimal ləhcəsi şivə qruplarında həmçinin termin səciyyəsi daşımayan: tayfa - nəsil adları, xəstəlik adları, kənd təsərrüfatı, alət, ölçü-çəki,

numerativ adlar, g^{tin} – ay adları, vergi adları, uşaq oyun adları da bir daha bölgənin qırçaq əsaslı ləhcə xarakterini sübut edir.

10. Şimal ləhcəsinin leksik-semantik söz qruplarına daxil edilən sinonimlər, omonimlər, arxaizmlərə aid verilən sözlər linqvistik baxımdan əhəmiyyətli olduğu kimi tarixi baxımdan da böyük əhəmiyyətə malik olduğunu və türk tayfa dil xüsusiyyətlərini daşıyan leksemlərdən sinonim, antonim, omonim cərgənin yaranmasını sübut etdi.

11. Şimal ləhcəsinin lüğət tərkibinin müəyyən bir qismini alınmalar təşkil edir. Burada dialektal alınmalar öz xarakteri etibarilə məhduddur, ərazi-işlənmə məhdudluğuna düşmüş alınmalardır. Qaxda gürcü, Zaqatalada avar, qismən də saxur dilindən keçmə alınmalar vardır. Bunları dildən çıxarmaq mümkün deyildir.

12. Alınmaların dialekt leksikasında digər bir qrupu ərəb, fars, rus dilindən keçmə, amma ərazi məhdudiyətində dialektal səciyyə qazanmış sözlərdir. Belə sözlər müxtəlif sivələrdə fonetik dəyişmələrlə eyni mənada işlənməkdədir.

Beləliklə ümumi olaraq əldə etdiyimiz 35 nəticədə bir daha bölgənin qırçaq mənşəli şimal ləhcəsi adlanmasına imkan verdi.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı kitab və məqalələrində əks olunmuşdur:

1.Şimal-qərb qrupu dialekt sözlərinin lüğəti və arealları. Dərs vəsaiti. – Bakı: Elm və təhsil. - 2013. - 91 s.

2. Bədii əsərlərdə dialektlərin işlənmə xüsusiyyətləri. - Bakı: ADPU, Pedaqoji Universitet xəbərləri, - 2014. №1, - s. 261-269.

3. Северная группа Азербайджанских диалектов и наречий. - Симферополь: Учение записки Таврического национального университета им. Б.И. Вернадского, - 2014. Том 27 (66), филология социальные коммуникации, №3, - с. 236-241.

4. Принцип подачи слов и диалектизмов народной разговорной речи в Толковом словаре Азербайджанского языка. – Алматы: Вестник Казну. Серия филологическая. Казахский национальный имени Аль-Фараби. - 2014. 2 (148), - с.104.

5. Kırçakların etnogenez meselesi və Kuzey –Batı bəlgəsində izləri // Azərbaycanşünaslık. “Geçmiş, Bugünü ve Geleceyi” (Dil, Folklor, Edebiyyat, Sanat, Tarih) Uluslararası Simpeziyum. Kafkas Üniversitesi, Fen-edebiyat fakültəsi. Çağdaş Türk ləhcələri və ədəbiyyatları

bölmü. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı Anabilim Dalının Kuruluşunun 10 yıl dönümü, - Türkiyə. Kars: 21-23 ekim, - s.379-389.

6. Kıpçakların Sosial iktisadi heyatı və Azərbaycan Kuzey dialektlərində təzahürü // Azərbaycan Devlet İqtisadiyyat Universiteti ev sahibliyində düzenlenen 13. Uluslararası Türk Dünyası Sosial Bilimler Konqresi. - 28-29 ekim – 2015, - s.993-998.

7. Qıpçaqların dili və etnogenezi // I Türkoloji Qurultayın türk xalqlarının mədəni-mənəvi birliyinin yaradılmasında rolu adlı Respublika elmi-praktiki konfransı, - Bakı: ADPU, - 2016, - s.112-115.

8. Şimal-Qərb qrupu dialektlərində qıpçaq elementlərinin izi və qıpçaqların bu bölgəyə gəlişi // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş Azərbaycanşünaslığın aktual problemlərinə həsr olunmuş VI Beynəlxalq Elmi konfransı, - Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, 5-7 may, - 2015, - s. 419-422.

9. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında və Nizami Gəncəvi əsərlərində qıpçaqlar // “Kitabi-Dədə Qorqud”un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfrans, - Sumqayıt: SDU, - 16-17 dekabr, - 2015, - s.64-70.

10. Türk dilinin şimal-qərb sahəsi və qıpçaq qrupu. Qıpçaq türk dialektləri // “Kitabi Dədə Qorqud alman dilində ilk nəşri və tərcüməsinin 200 illik yubileyinə həsr olunmuş “Türk epos düşüncəsi yazılı abidələrdə” mövzusunda Respublika Elmi Konfransı, - Bakı: ADPU, - 19-20 noyabr, - 2015, - s.133-140.

11. Qıpçaqların sənətkarlıq xüsusiyyətləri // Bəxtiyar Vahabzadənin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransı, - Bakı: ADPU, - 26-27 noyabr, - 2015, - s.175-177.

12. Türk dilinin Şimal-Qərb sahəsi və Qıpçaq qrupu. Qıpçaq türk dialektləri // Bakı: Qafqaz Universiteti, - 29-30 aprel, - 2016, Azərbaycan. - s.930-932.

13. Kıpçak Krubu Dialekt və Kuzey Qrupu Çağdaş Dialektlərində izi // Bakı Avrasiya universitetinin ev sahibliyi etdiyi III Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu, - Bakı: - 25-27 may, - 2016, - s.243-48.

14. Noqay türkcəsinin fonetik quruluşu // -Bakı: AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türkologiya Qurultayı, - 14-15 noyabr, - 2016, - s.87-90.

15. Qıpçaqların dəfn mərasimi // - Bakı: AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqlər, - 2016. №2, - s.84-90.
16. Ortaq türk dilləri və Qıpçaq türk dillərinin müqayisəli fonetikasi (qırğız, qazax, qaraqalpaq, noqay) // - Bakı: AMEA. Filologiya məsələləri, - 2017. №17, - s.28-33.
17. Qıpçaq qrupu türk dillərinin orta qrup dialektləri (qırğız, qazax, qaraqalpaq, noqay) // Bakı: BDU, Dil və Ədəbiyyat, - 2017. 01.(101), - s.56-59.
18. Azərbaycan şimal qrupu dialektlərində mənsubiyyət kateqoriyasının qıpçaq elementləri // - Bakı: AMEA-nın Filologiya məsələləri, - 2018. № 6, - s.49-52.
19. Azərbaycan dilinin şimal qrupu dialektində termin səciyyəsi daşıyan qıpçaq elementli sözlər // - Bakı: AMEA-nın Filologiya məsələləri, - 2018. №7, - s.62 -70.
20. Azərbaycan dilinin şimal qrupu dialektlərində cümlə üzvləri, cümlə tipləri və onlarda qıpçaq elementləri // - Bakı: AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun əsərləri, - 2018. № 1, - s.32-44.
21. Azərbaycan dilinin şimal qrupu dialektlərində ümumi fonetik xüsusiyyətlər // - Bakı: Sivilizasiya, Avrasiya Universiteti, - 2018. №7, - s.300-306.
22. Azərbaycan dilinin şimal qrupu dialektlərində təyini söz birləşmələri, sintaktik əlaqələr // - Bakı: BDU, - 2018. - s.70-74.
23. Azərbaycan dilinin şimal qrupu dialekt və şivələrində xəbərlilik kateqoriyası və qıpçaq elementləri // - Bakı: Terminologiya məsələləri, - 2018. №1, - s.150-156.
24. Azərbaycanın Kuzey qrupu ağızlarında ünlü və ünsüz sözlərin özəllikləri // Kazan: - 26-28 aprel, - 2018. - s.333-338.
25. The cases of nouns and kipchak elements in dialects and accent of north group of azerbaijani language // - Болгоград: Science and World, – 2018. International scientific journal, ISSN 2308-4804, № 5 (57), Vol. II. Global Impact Factor. p. 65-68.
26. Azərbaycan dilinin şimal qrupu dialekt və şivələrində ahəng qanunun pozulduğu yerlər və qıpçaq elementləri // - Bakı: AMEA, Tədqiqlər, - 2018. №2, - s.74-78.

27. Azərbaycan dilinin şimal qrupu dialektlərində işlənən şəxs əvəzlilikləri və onlarda qırpaq elementləri // - Bakı: Sivilizasiya. Bakı Avrasiya Universiteti, - 2018. № 8, - s.296-300.

28. Azərbaycan dilinin şimal dialektlərində əvəzliyin mənə qrupları və qırpaq elementləri // - Bakı: AMEA. Filologiya məsələləri, - 2018. № 10. - s. 53-58.

29. Azərbaycan dilinin şimal qrupu dialektlərində köməkçi nitq hissələri və qırpaq elementləri // - Bakı: AMEA, Filologiya məsələləri, - 2018. № 11, - s.136-142.

30. The Kipchakian elements in the Northern dialect of the Azerbaijani Language // Milton Studies Journal. Volume 63/Issue 14, ISSN: 0076-8820. United States, Indexed by Thomson & Reuters, Art and Humanites Citation Index. Impact factor: 0,54; Scopus Emerging Citation. - p.30-50.

31. Şimal-qərb qrupu dialektlərinin fonetikasi: Monoqrafiya // - Bakı: ADPU, - 2018. - s.170.

32. Параллельность кыпчакского и огузского языков в диалектах северной группы // Бюллетень науки и практики Bulletin of science and practice. ISSN 2414-29-48. - 2018. № 10.

33. Azərbaycan dilinin şimal ləhcələrində termin səciyyəsi daşımayan sözlər və qırpaq elementləri // Terminologiya məsələləri. - Bakı, 2018, № 2. s.91-97.

34. Şimal qrupu dialektlərinin ümumi fonetik xüsusiyyətləri və qırpaq elementləri // ADPU-nun Xəbərləri. 2018. № 3.

35. Azərbaycan dilinin Kuzey qrupu ləhcəsi və ağızlarında cümlə üyələrinin işlənmə özəllikləri qırpaq elementlərinin inteqrasiyası // "Turan- Sam". Turan stratejik araşdırmalar mərkəzi. Türkiyə 2018. Dekabr. № 10. s.748-752

36. Kaşğarlı Mahmudun "Divani-lügət-it-türk" eserindəki kıpçak belirtili sözlər // İğdir./ Turkey.İğdir International conference on multidisciplinary studies. 2018. November 6-7.

37. Oğuz qrupu türk dillərindən Azərbaycan dilinin Şimal-Qərb qrupu dialekt və şivələrində saitlər və variantlarının qırpaq dillərinə inteqrasiyası // Filologiya məsələləri. - Bakı. 2019. №2. s.25-33.

38. Muğan əsaslı etnotoponimlər // "Onomastika" jurnal. Bakı. 2019. s.11.

39. Şimal ləhcələrində işlənən dialekt və şivələrin etnik mənşəyi haqqında // - ADPU. Türkologiyanın aktual problemləri.konfrans materialları.Bakı.2019.

40. Azərbaycan və Qərbi Azərbaycan ərazisinin etnonim mənşə-rəsi // - ADPU. Onomastika Afad Qurbanovla bağlı konfransın mate-rialları. - Bakı. 2019. 5.s

41. Azərbaycan ümumxalq dilinin Şimal qrupu dialekt və şivələ-rində samitlərin dəyişmə prosesində qıpçaq dil elementlərinin təsiri // Ə.Dəmirçizadənin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı konfrans materiall-ları, - Bakı: ADPU, -2019, - s.229-236.

42. Şimal ləhcələrində işlənən dialekt və şivələrin etnik mənşəyi haqqında // 5.Beynəlxalq Sosial Elmlər Konfransı, - Bakı: El-farabi, - 2019, s.157-162.

43. Azərbaycan dilinin şimal ləhcələrində işlənən samit səslər və onlarda qıpçaq dil elementlərinin xüsusiyyətləri // Karadeniz 2. Ulus-lararası Sosial Bilimler Kongresi, - Türkiyə: Rizə, - 23-25 Avqust, - 2019, - s.122-130.

44. Azərbaycan dilinin şimal ləhcələrində işlənən samit səslər və onlarda qıpçaq dil elementlərinin xüsusiyyətləri // Karadeniz 2. Ulus-lararası Sosial Bilimler Kongresi, - Türkiyə: Rizə, - 23-25 Avqust, - 2019, - s. 39.

45. Azərbaycan dilinin Şimal ləhcələrində samit səslərin artımı. Ankara Uluslararası Bilimsəl Araştırmalar konqresi.Türkiyə.4-6 okt-yabr. 2019. s. 483-484.

46. Azərbaycan dilinin Şimal ləhcələrində samit səslərin artımı. Ankara Uluslararası Bilimsəl Araştırmalar konqresi.Türkiyə.4-6 okt-yabr. 2019. s. 1043-1050.

47. Ortak Türkçede Kıpçak kökenli kelimeler Azərbaycan dilində arealları / - Avropa: QLOBE.EDİT., - 2019, - 330 s. -2019 İSBN 978-613-9-41696-7.

48. Ortaq türk leksikasında qıpçaq mənşəli sözlər və Azərbaycan dilində arealları / - Türkiyə Ankara: İKSAD, - 2019, - 330 s. ISBN 978-605-7695-39-0.

49. Дифтонгизация в диалектных группах северного говора азербайджанского языка по сравнению с кыпчакскими языками //

- Nijnevartovsk: Bulletin of Science and Practise, - 2020. - Volume 6, Issue 6, - s.361-366.

50. Общие фонетические особенности говоров северного диалекта азербайджанского языка в контексте влияния кыпчакской и огузской языковых групп // Неофиология. Министерство Науку и Высшего Образования Российского Федерации, -2020. - №2, - с.722-730

51. Şimal ləhcəsi şivə qruplarının təyini söz birləşmələri və qırçaq dillərinə inteqrasiyası // - Bakı: Linqvistika problemləri, - 2020. Cild 1, № 4, - s.61-71.

52. Azərbaycan dilinin Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında sait səs keçidləri və onlarda qırçaq dil elementləri // - Nur-Sultan: Turkic Studies Journal, - 2020. Vol.2, № 2, - s.52-63.

53. Azərbaycan dilinin hal kateqoriyasında qırçaq dil elementləri // MATERIALI IV MEJDUNARODNOQO NAUÇNO-METODİCES-KOQO ONLAYN- CEMİNARA. – Kazan - Nur Cultan - İzmir: - 20 fevral, - 2020, - s.393-399.

54. Muğan əsaslı etnotoponimlərin arealları // Linqvistika problemləri. - Bakı. Cild 1, №1, 2020. s. 79-86.

55. Şimal ləhcəsi şivə qruplarında idarə əlaqəsi və qırçaq dil elementlərinin təzahürü // Bakı Slavyan Universiteti. Elmi Əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. № 2. s. 140-145.

56. Azərbaycanın şimal ləhcələrində ahəng qanununun pozulduğu yerlər // II International Ankara Conference of Scientific Research. The Book of Abstracts. Mart 6-8, 2020. Ankara. s. 474-476.

57. Azərbaycan dilinin şimal ləhcəsində “e” sait səsinin uzanması halları qırçaq qrupu türk dilləri ilə müqayisədə // International Paris Conference on Social Sciences – IV. Full of texts. 23-25 aprel, 2020. Fransa, Paris. s. 127-132.

58. Azərbaycan dilinin şimal ləhcəsində “e” sait səsinin uzanması halları qırçaq qrupu türk dilləri ilə müqayisədə // International Paris Conference on Social Sciences – IV. Abstract Book. 23-25 aprel, 2020. Fransa, Paris. s. 60.

59. Kipchak element in the Northern dialect of the Azerbaijani language // JOURNAL OF CRITICAL Reviews. 2020, Vol; 7. İSSUE; 18, Part 3. WEB OF SCIENCE.

60. Azərbaycan dilinin Şimal ləhcələrinin ümumi dialektik xüsusiyyətləri, qırçaq və oğuz dil qruplarının qarşılıqlı müqayisəli kontekstində // - Ukrayna, - Kiyev: Taras Shevchenko 5th International Congress on Social Sciences The Book of full paper.- 8-10 may, - 2020, - s.268-273.

61. Azərbaycan dilinin Şimal ləhcələrinin ümumi dialektik xüsusiyyətləri, qırçaq və oğuz dil qruplarının qarşılıqlı müqayisəli kontekstində // Taras Shevchenko 5th International Congress on Social Sciences. Abstract Book. 8-10 may, 2020. Ukrayna, Kiyev. s.133.

62. Şimal ləhcəsi şivə qruplarının sintaksisində tabeli mürəkkəb cümlə və qırçaq dil elementlərinin inteqrasiyası // 3rd International European Conference on Interdisciplinary Scientific Researches. The Book of Abstracts. 15-16 yanvar, 2021. Moldoviya, Komrat. s. 10.

63. Şimal ləhcəsi şivə qruplarının sintaksisində tabeli mürəkkəb cümlə və qırçaq dil elementlərinin inteqrasiyası // 3rd International European Conference on Interdisciplinary Scientific Researches. The Book of Full texts. 15-16 yanvar, 2021. Moldoviya, Komrat. s. 29-34.

64. Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində zərflik budaq cümləsinin işlənmə xüsusiyyətləri // Tokio Summit – III. 3rd International Conference on Innovative Studies of Contemporary Sciences. The Book of full texts. 19-21 fevral, 2021. Yaponiya, Tokyo.

65. Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində zərflik budaq cümləsinin işlənmə xüsusiyyətləri // Tokio Summit – III. 3rd International Conference on Innovative Studies of Contemporary Sciences. Abstracts Book. 19-21 fevral, 2021. Yaponiya, Tokyo. s. 87-89.

66. Azərbaycan dilinin şimal ləhcəsi şivə qruplarında sifətin dərəcələri qırçaq dili ilə müqayisədə // - Azərbaycan, Qarabağ: 4th International Nowruz Conference on Scientific Research. The book of full texts. - 18-21 Mart, - 2021, Vol.II.- s. 328-332.

67. Şimal ləhcəsi şivə qruplarında işlənən təsərrüfat terminləri və qırçaq elementlərinin inteqrasiyası // - Bakı: Linqvistika problemləri, - 2021. Cild 2, № 2, - s. 49-56.

68. Носовые гласные, использованные в северном диалекте азербайджанского языка в контексте огузского и кыпчакского языков // Вчені Записки. Таврійського Національного

Університету імені В.І.Вернадського. – 2021. Серія: Філологія. Журналистика. Том 32(71), № 1, - с.159-166.

69. Non-terminological words in the Northern dialects of the Azerbaijani language // - Kazan: Совершенствование методики обучения языкам: Площадка обмена прогрессивной практикой, - 2021. - с. 234-240.

70. Qırçaqlar və Nizami Gəncəvi yaradıcılığında qırçaq obrazları. // Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi beynəlxalq kongresi // Bursa – Türkiyə: - Elm və innovativ texnologiyalar jurnalı, - 25-29 iyul, - 2021, - s.228-240.

71. Nizami yaradıcılığında qırçaq qadın obrazları // “Nizami Gəncəvi : Dahilik zirvəsi” Beynəlxalq elmi konfransı.ADPU., Bakı, Azərbaycan, Noyabr 18-19, 2021.

72. Elementos de ensino da lingua Kipchak em grupos Aзербaijanos do norte (com ênfase em materiais educativos na língua materna)//31/03/2022. Revista on line de Política e Gestão Educacional, Araraquara, v 26, n 00, p. e022017, 2022. DOI: 10.22633/rpge.v26i00.16488. Disponível em: [https:// periodicos.fclar.unesp.br/rpge/article/view/16468](https://periodicos.fclar.unesp.br/rpge/article/view/16468). Acesso em:24 mar.2023.

73. Teaching elements of Kipchak language in North Azerbaijani groups with emphasis on educational materials in the mother tongue // Revista on line de Política e Gestão Educacional. Yanvar 2022. s. 1-13.

Dissertasiyanın müdafiəsi 12 sentyabr 2023-cü il tarixində saat 11:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H. Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 20 iyun 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 17.06.2023
Kağız formatı: 60x84.16¹
Həcm: 79192
Tiraj:100